

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

*Збірник наукових праць
викладачів кафедри економічної теорії та політології*

Випуск VI

Ніжин – 2011

УДК 318(082)
ББК 60я4
А 43

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 5 від 30.12.10 р.

Редакційна комісія:

к. е. н., доц. **Городецька М. О.**,
к. е. н., доц. **Сфремов В. В.**,
к. е. н., доц. **Пахомова Т. М.**

Відповідальний за випуск:

к. е. н., доц. **Пахомова Т. М.**

- А 43** Актуальні проблеми суспільствознавства : [збірник наукових праць викладачів кафедри економічної теорії та політології / відп. за випуск Т. М. Пахомова]. – Випуск VI. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – 110 с.

До збірника включено наукові праці викладачів кафедри економічної теорії та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя та праці наших колег методологічного спрямування з ряду актуальних проблем економічної та політичної наук. Статті розкривають українську економічну ментальність та соціальні спільноти і політику; парадокс існування фірми і творчий шлях М.І.Тугана-Барановського; переваги та недоліки електронних грошей та облікову політику як конституцію фінансового обліку підприємства. Досліджується зростаюча роль економічних знань у період формування української економіки.

ББК 60я4
© Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011

УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ

Сьогодні, як і дев'ятнадцять років тому, для української держави є дуже важливими питання: куди рухатися? Який шлях розвитку обрати?

Маємо сміливість привідкрити цю проблему кризь призму економічної ментальності українського народу. Адже це обумовлено теоретичними та практичними потребами суспільних перетворень в Україні, пошуку країною унікальності й засад самоідентифікації, визначення підвалин можливості стабільного економічного розвитку. Як відомо, найбільш серйозні проблеми національних держав частіше пов'язані не з політикою влади, чисельністю населення, розміром території чи ресурсами економіки, а з духовними, нематеріальними цінностями, що мають символічний характер. Такі символічні елементи є ціннісним ядром соціуму, сприяють функціонуванню політичних, економічних, соціальних інституцій. Ним детермінуються "нормальні" для відповідного суспільства мисленнєві реакції, підтримуються етнічно забарвлена картина світу, конкретизуються почуття національної гідності, громадянської лояльності, патріотизму, нарешті, обумовлюється економічна поведінка членів соціуму. Кожна людина може вибрати собі національність, навіть історію, однак ніхто не може вибрати собі менталітет. Кожен, хто живе в Україні, незалежно від національності, потрапляє під вплив української енергетики. Тож світогляд формується під впливом усього, що відбувається в країні. Проголошення Україною реформування суспільного життя може залишитися гучногосою декларацією, якщо нація не буде самоусвідомленою та сучасною, що принципово неможливе без дослідження ґрунтовних ментальних основ економічного буття нації. Доцільно погодитися із зауваженнями В.Храмової: "Сьогоднішня актуалізація проблеми української ментальності пов'язана з тим, що необхідно знати, хто ми є, аби будувати державу, адекватну нашій вдачі".

Ментальність, як поняття складне й різнобічне, характеризується, перш за все, національним вмістом. Ментальність нації (етносу) – стрижневий елемент національної свідомості й самосвідомості. Він є алгоритмічним компонентом розуму і виявляється в умінні вибирати дані, внаслідок чого народжуються знання (розуміння, сприйняття). Він є здатністю нації робити вибір у найширшому сенсі слова: вибір між добром і злом, вибір своєї еліти (політичної, ділової, інтелектуальної, духовної), вибір типу державного устрою, видів соціально-економічної діяльності, способу життя тощо. Народ, як і окрема особистість, у своєму житті керується інтелектом, бажаннями, потребами, інтересами, почуттями, вигодами, глом яких виступає ментальний феномен. Завдяки йому соціальна дій-

сність постає не як хаотичний історичний процес, а як наслідок доцільної суспільної діяльності. Ментальна структура нації як соціально-психологічне явище – це внутрішня організація нації, цілісність нації, усвідомлення народом своєї історико-генетичної єдності, того, що визначає його як особистість і формується, перш за все, у висловленнях "я – француз", "я – українець".

Ментальність нації як специфічний спосіб сприйняття і розуміння народом свого внутрішнього світу та зовнішніх обставин виробляється під впливом багатовікових культурно-історичних, геополітичних, природнокліматичних та інших чинників. Разом з тим ментальність має практичне спрямування: перевірений поколіннями досвід орієнтує людей на те, що треба використовувати, а чого уникати; як вижити, реалізувати і утвердити себе у навколишньому світі.

Ментальність українців формувалася під впливом багатьох чинників.

У першу чергу на неї вплинули складні історичні умови, зокрема, тривалі періоди бездержавного існування, розчленованість українського народу (проживання на територіях різних держав-імперій, причому різних за вірою, державним устроєм і за багатьма напрямками суспільного розвитку).

Надзвичайно важливу роль, якщо не основну у формуванні української ментальності, відіграло геополітичне розташування України – на перехресті історичних шляхів зі Сходу на Захід і з Півночі на Південь. Ця обставина зумовила унікальне поєднання у світогляді українців західної (активно-раціоналістичної, індивідуалістичної, матеріалістичної) та східної (пасивно-споглядальної, спрямованої на вищі істини) ментальності. Це "поєднання непоєднуваного" – одна з найпарадоксальніших властивостей української ментальності.

Важливу роль у становленні української ментальності відіграла церква. Християнська релігія, яка прийшла на українські землі в кінці X ст., абсолютизувала дохристиянську ієрархічність, намагаючись якщо не зруйнувати стару світоглядну систему, то максимально пристосувати до її потреб. Результатом такого протиборства ідей став релігійний дуалізм, елементи якого і донині збереглися у народних звичаях і обрядах. Християнство панувало на офіційному, а язичництво – на глибинно народному рівнях. Водночас православна віра зміцнювала і підтримувала духовну витривалість українця, вчила радіти життю і разом з тим не боятися смерті.

Український національний характер поєднує в собі досить суперечливі риси, які, однак, не руйнують його цілісності і здатні стати конструктивною силою. Адже протилежності рухають динаміку світу. Підтвердження цьому ми знаходимо в гегелівській "тріаді", коли теза й антитеза дають третє – синтез. В українському характері можуть гармонійно поєд-

нуватися: романтичність та мужність, емоційність та раціоналізм, спрямованість на внутрішній світ і разом з тим настанова на іншу, вищу правду.

Українець дуже прив'язаний до своєї родини, в якій намагається будувати міцні і надзвичайно близькі стосунки. Він оточує своїх близьких турботою, своєрідною материнською опікою. На відміну від західного суспільства, українці своїх дітей підтримують до зрілого віку, і нерідко – ще й у дорослому віці. Подібна близькість родинних стосунків пояснюється історичним минулим: на території, що лежала на перехресті західного й східного світів, практично не припинялися війни і грабівницькі напади. Жити тут було небезпечно, і зберегти себе як єдине ціле можна було лише в колі найближчих людей.

Відомий український поет Євген Маланюк в одній із своїх робіт говорив про "мужесько-волюнтарне начало" української природи, яке він вважав рисою "воїна – людини вільної". Проте українці ніколи не ставали агресивними. Лише завдяки їх толерантності, поміркованості держава ще з часів розпаду Радянського Союзу, за умов краху тоталітарної системи й найжорстокішої економічної кризи, коли повною мірою можна було очікувати сплеску національної нетерпимості, не вдалися до жодного, бодай трохи помітного конфлікту, тоді як полум'я міжнародних конфліктів охоплювало широкі простори майже на всіх інших пострадянських територіях – у Нагірному Карабасі, Чечні, Придністров'ї, Узбекистані, Таджикистані, Абхазії, Грузії, Південній та Північній Осетії.

Український народ ніколи не був призвідцем конфліктів. Навіть до ворогів ставився якимось по-особливому: "Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці". "Будем, браття, панувати у своїй сторонці". Ці слова гімну якнайкраще відображають ідею суверенності українського народу.

Українці абсолютно не сприймають авторитаризму (як, до речі, і анархії) та культивують особисту гідність і особисту відповідальність кожного – на протигагу тим культурам, в осередку яких з одного боку стоїть автократ, а з іншого – маса.

Нарешті, українська ментальність є глибоко демократичною – ще з часів Київської Русі, а в Запорізькій Січі вона набула пишного розквіту.

Отже, розбудова української державності потребує глибокого та об'єктивного вивчення особливостей українського народу. А знання базових рис конкретної нації виконує прогностичну функцію: оскільки, придивившись ближче до себе, можна зазирнути в майбутнє, спробувати адаптуватися до нього.

Термін "ментальність" стосовно сфери соціально-економічної діяльності людини в науковий обіг почав входити нещодавно.

Залежно від носіїв ментальності та сфери життєдіяльності людини ментальний феномен можна розглядати як його окремі різновиди – політична ментальність, економічна, релігійна тощо; всі ці різновиди

взаємопов'язані, бо в будь-якому з них ментальність виступає як загальна сукупність характеристик у сфері поведінки або мислення. Економічна ментальність виступає самодостатньою та вихідною складовою ментальності як цілісного утворення.

Розвиток уявлень світової наукової думки про свідомість (ментальність) людини в сфері соціально-економічної життєдіяльності слід подавати чотирма етапами. *Перший* (з часів А.Сміта, Д.Рікардо, Ш.Фур'є, Р.Оуена) – соціально-економічна активність людини поставлена в центр економічних досліджень; перші спроби осмислення економічної свідомості (ментальності), яка була пов'язана з поняттям "економічної особистості" ("homoeconomicus"); люди розглядалися як суто "економічні істоти", які свідомо працюють заради отримання засобів для існування. *Другий етап* (кінець XIX – початок XX ст., пов'язаний з іменами Ф.Тейлора та його послідовників Г.Ганта, Ф.Гілбрета, М.Фоллета, Г.Емерсона, А.Файоля та ін.) – сумлінне ставлення до виконання трудового процесу пов'язується виключно з жорстким економічним примусом людини, що слід вважати спрощеними уявленнями про економічну свідомість. *Третій* (з так званого "Хотторнського ефекту", 20–30-ті рр. XX ст.) – початок розвитку принципово нових поглядів на свідомість (ментальність) людини-діяча соціально-економічної сфери суспільства, коли стверджується, що активна позиція людини в названих процесах є не тільки отриманням заробітку, а й складним *соціально-психологічним* явищем; людина перестає бути лише "економічною людиною", ментальний аспект у сфері соціально-економічної життєдіяльності людини постає важливим чинником. *Четвертий етап* (з 60–70-х рр. XX ст. до початку XXI ст.) – стверджується нова парадигма соціально-філософського мислення, з її сучасними концепціями філософії "життєвого світу" людини; ментальний контекст соціально-економічної життєдіяльності людини сприймається як складний, багатофакторний, місце доктрини "економічної людини" остаточно посіла доктрина "соціальної людини", принципова відмінність якої полягає в іншій трактовці свідомості, а отже, і поведінки людини як її (свідомості) прояву: людина перебуває в ситуації впливу складного комплексу факторів, природа яких сягає найрізноманітніших соціально-філософських обґрунтувань та соціально-психологічних (ментальних) глибин.

В історії вітчизняної соціально-філософської думки розвиток уявлень щодо економічної ментальності можна класифікувати на три основні етапи. *Перший* (XVIII – початок XX ст., в філософських та соціально-психологічних концепціях М.Тугана-Барановського, М.Драгоманова, М.Грушевського, В.Липинського, Д.Чижевського та інших) – початкові уявлення про вагомую роль внутрішніх психологічних почуттів людини в досягненні певних економічних результатів. *Другий етап* (період СРСР) – спершу інтерес до проблем національної ментальності

гальмувався ідеологічним тиском про неможливість існування менталітету незалежно від ідеології, а пізніше, наприкінці 80-х рр. ХХ ст. (в працях І.Беляєвої, І.Бондаря, М.Долішнього, А.Здравомислова, Ю.Кокіна, Г.Купалової, Е.Лібанової, С.Наумової, В.Онікієнка, О.Платонова, В.Ропсіна, П.Саблука, О.Уманського, А.Чухна, В.Ядова та інших), відновлюється інтерес до з'ясування сутності того, що відбувається в свідомості людини як суб'єкта соціально-економічної діяльності. *Третій* (з початку 90-х рр. ХХ ст. і дотепер) – дослідження науковцями незалежної України проблем національної духовності, зокрема й власне ментальної проблематики.

Пропонується таке визначення економічної ментальності: *це філософська категорія, яка узагальнено відображає рівень соціально-економічної свідомості суспільства, соціальних груп і верств населення, окремих індивідів, сприйняття ними суті економічної (господарської) діяльності, ціннісних орієнтацій, інтересів, потреб, що зумовлюють спонукальні мотиви певної соціально-економічної активності. У стислому вигляді економічна ментальність – це ментальність у пристосованні до економіки (господарства) як сфери життєдіяльності суспільства, яка реалізується в певних формах та механізмах економічної (господарської) активності людини. У широкому сенсі економічна ментальність є принциповою властивістю діяльності людини як соціально-економічного суспільного суб'єкта; це – внутрішня логіка системи дій, вчинків, реакцій людини – суб'єкта господарської активності.*

Як і ментальність у цілому, економічна ментальність певного народу існує, розвивається, відтворюється разом з ходом суспільної історії цього народу, постійно залишаючись важливою характеристикою економічної (господарської) активності її носіїв.

Власне економічними архетипами ментальності названі: економічна раціональність, цілераціональність, раціональність ставлення до світу, прагматична мотивація, підприємливість, хазяйновитість, соціально-економічний індивідуалізм, активність людини як економічного суб'єкта, особлива соціально-психологічна мотивація, готовність і здатність до різних видів ризику, відповідальність за свою долю, спроможність йти не "від ситуації", а "від себе" (і необхідність такої орієнтації), мотивація до праці як складова мотивації до життя, діяльна самосвідомість, прихильність певній діловій моралі й інші.

Незважаючи на те, що більшість різновидів людської діяльності (виробнича, мовна, створення засобів життєзабезпечення тощо) є типовими для всього людства, в кожній національній спільноті вони здійснюються специфічними саме для неї способами. Сукупність моделей соціально-економічної поведінки є невід'ємною істотною рисою суспільних реалій будь-якої країни. На формування таких моделей пішли

століття. Вітчизняна економічна культура та економічна ментальність, що з нею пов'язана, також має свої історичні коріння.

В історії України не було общини як явища народного життя, притаманного іншим країнам (навіть у сусідній Росії на співвідношення колективізму й індивідуалізму чинять вплив штучні фактори, про що свідчать, наприклад, спеціальні дослідження російського соціолога І.Клямкіна у 90-ті рр. XX ст.: 49% росіян вважають, що колективізм росіянам нав'язувався й нав'язується згори державою. Політична національна історія України (народне віче Київської Русі, громадсько-політична і військова організація українського козацтва Запорізька Січ, демократичні процедури місцевого самоврядування та церковного життя, Конституція Пилипа Орлика тощо) свідчить про переважання *принципу індивідуалізму* як механізму відтворення суспільної реальності в Україні та як суттєвої особливості української ментальності. Українському народу є "таким характерним нахил до індивідуальної свободи" (А.Яковлів); українська ментальність, з давніх часів існування української нації, є сприятливим фоном для розвитку індивідуалістичного особистісного ядра окремої людини. Перехід України спершу під протекторат, а пізніше під владу російської монархії, безперечно, поступово послаблював індивідуалістичні цінності в українському суспільстві.

Негативний вплив російської монархії на індивідуалістичну українську ментальність спричинив виникнення двох взаємопов'язаних процесів: з одного боку, спрямування не на суспільні справи, а на власні інтереси та внутрішні почування, і формується авантюрно-козацький стиль життя (як індивідуальна дія іноді всупереч суспільним справам), з іншого боку, формується стиль прихованого існування, переховування від небезпек і загрозливих ситуацій (як життєва філософія "моя хата з краю"). Можна погодитися з висновком О.Кульчицького, що європейська ідея персоналізму отримала в Україні ослаблений вигляд. Натомість *індивідуалізм* як принцип організації суспільної реальності та риса національної ментальності не зник, наявність його не можна заперечувати. Сільська (хуторянська) структура українського національного характеру, схильність до малих співтовариств також зберігає принцип індивідуалізму, автономії окремої людини.

Зважаючи на негативну спадщину, в індивідуальній та суспільній соціально-економічній свідомості населення України йдуть суперечливі процеси, рух країни до цивілізованої ринкової економіки відбувається важко, трансформація вітчизняної економічної ментальності постає процесом довготривалим. Економічна криза (безробіття, зниження рівня життя та інші негаразди) перехідного періоду уповільнює та ускладнює процеси вирішення завдань запровадження кращих європейських стандартів життя в Україні, які постають перед суспільством та нацією,

руйнують ціннісні орієнтації людей; подолання цих явищ неминуче пов'язано з розвитком соціально-економічної активності народу, утвердженням нової ринкової культури господарювання, проявом кращих рис української економічної ментальності.

Дослідження особливостей української національної ментальності дає підстави прогнозувати, що якісні зміни економічної свідомості населення вимагатимуть в Україні більш тривалого часу, ніж ринкова трансформація економіки й соціально-економічного суспільного середовища. Необхідність більш тривалого часу для якісних змін економічної свідомості населення порівняно з часом власне ринкової трансформації суспільства викликана тим, що:

по-перше, деякі негативні риси економічної ментальності об'єктивно будуть відтворюватися доволі тривалий час, оскільки кожне нове покоління буде співставляти нові потреби й звички в соціально-економічній сфері суспільства із потребами і звичками попередніх поколінь;

по-друге, прогресивні зміни в соціально-економічному житті мають водночас супроводжуватися процесом духовного відродження української нації, адекватно впливати на умови формування гармонійної особистості людини як соціального суб'єкта такої економіки; відсутність дефіциту людських якостей, ресурсів особистості (про що говорить С.Кримський) є чи не найважливішою передумовою наближення ментальності сучасної людини до кращих загальноновизнаних рис економічної ментальності людини – суб'єкта ринкової економіки;

по-третє, важкість соціально-економічних зрушень в Україні супроводжуються підвищенням ризиком проведення ринкових перетворень та непередбачуваністю наслідків реформ;

по-четверте, недооцінка в сучасному суспільстві чесної праці породжує в країні цілу низку соціальних та економічних суперечностей, які впливають на трудову свідомість та економічну ментальність населення України;

по-п'яте, визначення цінностей, потрібних українському суспільству для ефективного та гармонійного розвитку як суспільства в цілому, так і окремої людини, вимагає створення нової соціально прийнятної моделі перспективного економічного та духовного розвитку країни;

по-шосте, змінювання економічної свідомості й ментальності перебувають у щільному зв'язку з розв'язанням проблеми формування нового організаційно-економічного механізму функціонування вітчизняної економіки; створення такого ефективного механізму в сфері господарювання, власне, й забезпечить названі зміни (бо сьогодні економічна ментальність населення України більше орієнтується на стихійне пристосування до реалій соціального стану);

по-сьоме, сьогодні, на жаль, ще трапляється недооцінювання чинника економічної ментальності в програмах, які започатковуються вла-

дою щодо розвитку соціально-економічної сфери суспільства; зважаючи на те, що ментальна структура хоча й змінюється повільніше за матеріальне оточення чи соціальні інститути, вона є потужною продукуючою силою соціального руху, такий стан речей є неприпустимим;

по-восьме, якісні зміни економічної свідомості й ментальності безпосередньо залежать від організації й стимулювання індивідуалізму соціально-економічної поведінки національних соціальних суб'єктів.

На наше глибоке переконання, існують певні фактори, пов'язані з ментальністю народу, які можуть вивести Україну на рівень економічно розвинутих країн:

- Україна має елітарне розташування на планеті, знаходячись на 44–52 паралелях, що і Австрія, Баварія, Угорщина, Чехія, Люксембург, Франція, Північна Італія, Швейцарія, Бельгія, південь Британії, частина Канади та США;

- розташування України між Сходом і Заходом визначає гарні умови для туризму, близькість до ринків збуту;

- помірний клімат, унікальні чорноземи створюють ідеальні умови для сільського господарства;

- в українця в генах закладена хазяйновитість, потяг до упорядкування, налагодження, відремонтування. Згадаймо, переселенці, які приїхали в Канаду, одержали землі зовсім не пристосовані для землеробства. Їм доводилося викорчувувати ліси, осушувати болота, прибирати валуни. Нині Канада – сільськогосподарська країна високого рівня, і такою її зробили українці;

- українець – універсал. Він легко переключається на освоєння декількох суміжних професій, тому в скрутних ситуаціях уміє швидко знайти нестандартне рішення. У цьому йому допомагає його особливе світовідчуття з витіювато-оптимістичним началом, образність і прагнення до прикрашання. Це світовідчуття в стилі бароко, що припускає не схематизм, а "красивість", на відміну від західної психокультури, що проголошує вузькоспрямовану спеціалізацію і чітке слідування інструкціям;

- для українця характерний здоровий прагматизм – усе досконало прораховувати. Для розвитку економіки це досить непогана риса;

- фактором стабільності є миролюбність українця, його неагресивність, уміння уникати зіткнень, а стабільність – запорука довіри з боку інвесторів;

- скромність українця, його прагнення до заможності, але не до багатства, у макроекономічному плані рано чи пізно відіграють свою роль;

- нарешті, потрібно врахувати традиційно високий український інтелект, який поки що не затребуваний.

Але не потрібно забувати, що у незалежній Україні створюється радикально нова суспільна ситуація, з новим станом суспільної й інди-

відуальної свідомості, коли людина поступово опиняється в ситуації сам на сам із суспільством та світом, що стимулює поступове, але неминуче змінювання її ментальності. По суті, людині пропонується діяти за практично єдиним суспільним правилом: *індивідуальні* (економічне й соціальне) виживання й успіх. Індивідуалізм перетворюється на одну з фундаментальних життєвих стратегій, яка поступово стверджується і в ментальності. Є підстави стверджувати, що в новій суспільній реальності України зароджуються нові правила життєдіяльності, за яких індивідуалізм стає нормою становлення та саморозгортання вітчизняної економічної ментальності цивілізованого сучасного європейського зразка.

Література

1. Бондаренко О. В. Особливості економічної ментальності України як наслідок історико-культурного розвитку її релігійної духовності / О. В. Бондаренко // Ноосфера і цивілізація. – Донецьк : ДонНТУ, 2007. Вип. 5 (8). – 2007. – С. 86–91.
2. Бондаренко О. В. Релігійна свідомість в історії України: "західні" чи "східні" пріоритети / О. В. Бондаренко // Гуманітарний вісник ЗДІА. – Запоріжжя, 2007. Вип. 30. – 2007. – С. 37–45.
3. Бондаренко О. В. Сутність економічної ментальності в аспекті співвідношення "індивідуалізм – колективізм" О. В. Бондаренко // Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Сер. 7 "Релігієзнавство, Культурологія. Філософія". – К. : НПУ, 2007. Вип. 13 (26). – 2007. – С. 92–110.
4. Бондаренко О. В. Економічна ментальність України: сучасний стан та перспективи подальшого розвитку / О. В. Бондаренко // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : ІНТАС, 2007. Вип. 27. – 2007. – С. 69–79.
5. Бондаренко О. В. Українська національна економічна ментальність: сучасний європейський контекст / О. В. Бондаренко // Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Сер. 7 "Релігієзнавство, Культурологія. Філософія". – К. : НПУ, 2007. Вип. 14 (27). – 2007. – С. 83–94.
6. Життя етносу: соціокультурні нариси : [навч. посіб.] / Б. Попов, В. Ігнатов, М. Степико та ін. ; за ред. Б. Попова. – К. : Либідь, 1997. – 240 с.
7. Мала енциклопедія етнодержавництва / відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К. : Генеза ; Довіра, 1996. – 942 с.
8. Повловський М. А. Макроекономіка перехідного періоду: Український контекст / М. А. Повловський. – К. : Техніка, 1999. – 334 с.
9. Проблеми теорії ментальності / М. П. Попович, І. В. Кисляковська, Н. Б. Вяткіна та ін. – К. : Наукова думка, 2006. – 403 с.

10. Храмова В. Ментальність / В. Храмова // Мала енциклопедія етнодержавництва. – К. : Генеза ; Довіра, 1996. – С. 91.

СУТЬ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ТА МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

"Соціальна політика" відноситься до найбільш важливих понять, що не тільки повсюдно використовуються в соціальних науках і практиці державного будівництва, але й широко застосовуються в офіційних державних документах.

У розвинених країнах світу сучасні системи соціальної політики сформувалися в основному на початку 1940-х рр. А документом, що регулює соціальну політику, стала Європейська соціальна хартія (1961 р.), яка проголосила право людини на соціальний прогрес.

У різних країнах визначають це поняття по-різному, хоча значна частина цих трактувань є досить схожою та має спільні положення. У багатьох визначеннях поняття соціальної політики пов'язане з низкою заходів уряду та інших організацій, спрямованих на підвищення добробуту і задоволення потреб як найменш захищених груп та індивідів, так і населення в цілому. Необхідність соціальної політики в суспільстві зумовлюється існуванням соціальної нерівності та обмеженням обсягом ресурсів, тому однією з найважливіших функцій соціальної політики є функція перерозподілу.

На думку канадського вченого М.Ганслі Торнес, нині не існує чіткого академічного визначення соціальної політики. Це неоднозначне поняття, пов'язане із заходами уряду, спрямованими на підвищення добробуту населення. З огляду на те, що зміст соціальної політики може включати як тактику, так і програми соціального захисту, межі такого поняття важко окреслити [2, с. 70].

Різні дослідники в своїх означеннях виходять з різних поглядів на зміст та цілі того, що називають соціальною політикою. Розглянемо детальніше підходи до поняття соціальної політики.

А.Крупник пропонує таку класифікацію підходів до визначень соціальної політики держави, а саме:

- перший підхід – базується на ототоженні соціального та суспільного, тобто соціальна політика розглядається як "суспільні дії з рішення проблем, які стосуються всього суспільства". Мета соціальної політики – сприяти досягненню цілей усього суспільства;

- за другим підходом – соціальна політика насамперед орієнтована на соціально-трудові відносини та їх стабілізацію, регламентування відносин праці та капіталу, виключаючи екстремістські або радикальні варіанти розв'язання суперечностей;

- третій підхід розглядає соціальну політику як вид суспільної діяльності, яка орієнтована на потенційно соціально небезпечні верстви населення – непрацевдатних, маргіналів, декласованих елементів, щоб

через систему державної допомоги та суспільної благодійності забезпечити цим верствам мінімально прийнятний рівень задоволення їхніх потреб, добробуту і таким чином захистити заможні верстви від "можливої неконтрольованої люті";

- четвертий підхід розглядає соціальну політику як інструмент, який пом'якшує негативні наслідки індивідуальної та соціальної нерівності через систему перерозподільних заходів. Як правило, дії в рамках такого підходу мають на меті втримати диференціацію доходів різних верств населення в безпечних межах, а засобом виступає податкова політика;

- п'ятий підхід виходить із принципів соціальної справедливості та соціального партнерства як базових цінностей сучасного громадянського суспільства та соціальної держави [5, с. 6–7].

Отже, кожен з цих підходів має раціональне начало, хоча і не позбавлений деяких обмежень. Соціальна політика розвинутих держав певною мірою використовує усі ці підходи.

Наведемо декілька визначень соціальної політики різних авторів, що дозволить краще зрозуміти різні точки зору.

Цікаве визначення соціальної політики міститься у "Словнику соціальної роботи" Р.Баркера: "Соціальна політика – це діяльність і принцип суспільства, які формують спосіб, за допомогою якого воно втручається та регулює відносини між індивідами, групами, громадами, соціальними закладами. Ці принципи та дії є результатом звичаїв і цінностей суспільства та великою мірою визначають розподіл ресурсів і рівень добробуту його людей" [1, с. 74].

Є.Холостова у навчальному посібнику "Соціальна політика" дає таке визначення: "Соціальна політика – це сукупність ідеологічних уявлень суспільства і держави про цілі соціального розвитку та діяльність із досягнення соціальних показників, що відповідають цим цілям" [9, с. 20–21]. Однак уявлення держави та суспільства щодо цілей соціального розвитку можуть кардинально відрізнятись – перші формалізовані у вигляді законів, постанов та інших державних актів, а уявлення суспільства – більш загальні та багатовекторні, можуть сильно розходитися з державними.

Як зазначає відомий український учений В.Скуратівський, соціальна політика передбачає глибинні тенденції розвитку в усіх сферах суспільного життя, що зумовлюють процес розвитку соціального буття і соціальної безпеки людини та цілеспрямований вплив на них суб'єктів регулятивної діяльності. Така політика має виявляти та розв'язувати суперечності як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру в економіці, політиці, соціальних, духовних відносинах, аспектах, тенденціях розвитку та функціонування, що впливають на соціальне буття, соціальне самопочуття та безпеку людини [8, с. 98].

У підручнику "Основи соціальної роботи" (відповідальний редактор П.Павленок) дається таке визначення: "Соціальна політика держави – це певна орієнтація та система заходів щодо оптимізації соціального розвитку суспільства, відношення між соціальними та іншими групами, створення тих чи інших умов для задоволення життєвих потреб їх представників" [6, с. 40]. У цьому трактуванні залишається абсолютно невизначеним, на яких саме засадах відбувається "оптимізація соціального розвитку".

З точки зору політико-правового тлумачення розглядає соціальну політику інший російський учений В.Капіцин: "Соціальна політика в широкому розумінні означає керівну дію держави, яка оснований на системі правил (норм), нормативних структур, які приймають рішення та організують діяльність, що сприяє залученню в політичні процеси різних суб'єктів. Мета такого впливу – сприяти формуванню спільності інтересів широких верств населення та консолідувати суспільство, домагатись підтримки діяльності держави" [4, с. 22]. У цьому визначенні важливим є те, що автор підкреслює управлінський зміст соціальної політики держави.

Вичерпним і точним є визначення І.Григор'євої: "Соціальна політика – це діяльність держави та/або суспільства (суспільних інститутів) з узгодження інтересів різних соціальних груп та соціально-територіальних громад у сфері виробництва, розподілу та споживання, які дають змогу узгоджувати інтереси цих груп з інтересами людини та довготерміновими цілями суспільства" [3, с. 20–21]. У цьому визначенні згадуються інтереси людини, але залишаються незрозумілими, чиї ж інтереси є пріоритетними: суспільства, його груп чи людини?

А.Крупнік зазначає, що "соціальна політика – це комплекс заходів, що здійснюються державними інститутами та недержавними суб'єктами з метою виявлення, задоволення та узгодження потреб та інтересів громадян, соціальних груп, територіальних громад" [5, с. 9].

О.Сергієчко пропонує таке трактування "Соціальна політика – це діяльність державних та громадських інститутів, суспільних груп та окремих осіб (суб'єктів соціальної політики), спрямована на реалізацію природних прав людини, що забезпечують її життєдіяльність та розвиток як соціальної істоти при беззастережному дотриманні її громадянських прав та свобод" [7, с. 36].

Найбільш цілісним і лаконічним, хоч і значно ширшим за попередні, є визначення, яке дає П.Шевчук у навчальному посібнику "Соціальна політика". На його думку: "Соціальна політика – це система програм, служб та заходів, спрямованих на досягнення соціальних цілей. Соціальна політика охоплює усі сфери життєдіяльності людей – виробничу, соціальну, політичну, духовну та регулює стосунки між суспільством,

колективом, громадою, особою в кожній з цих сфер та зонах їх взаємодії" [11, с. 13].

Вважається, що відсутність точного визначення соціальної політики має дві причини. Перша – це різні підходи до визначення ролі та місця держави й суспільства та ступеня їх втручання в життя та діяльність окремої людини, сім'ї чи соціальної групи. Друга – наявність такої обставини, що в сучасному цивілізованому світі будь-яка діяльність, у т.ч. соціальна, нерозривно пов'язана з правовими гуманістичними цінностями – правами та свободами людини.

Таким чином, у різних державах у поняття "соціальна політика" вкладається різний зміст та ступінь відповідальності за долю людини між суспільством і самою людиною. В одному випадку держава бере на себе максимальну відповідальність за долю свої громадян, а в іншому – цю відповідальність покладає на людину. Виходячи з цього, прийнято поділяти соціальні держави на такі типи:

1. Ліберальна або обмежена соціальна держава. Вона характеризується покладанням максимальної відповідальності за громадян на їх самих, а держава забезпечує лише певний, мінімальний рівень соціальної підтримки. Держава через бюджет фінансує "джерела існування" (допомоги) малозабезпеченій частині населення. Правила надання допомог досить суворі, допомоги невеликі, а працездатних отримувачів допомог влада намагається працевлаштувати – перевести з допомоги на заробітну плату. Прикладом такої держави є США.

2. Консервативна або корпоративна соціальна держава. Вона характеризується рівномірним розподілом ступеня відповідальності за долю громадян між державою та особою. Гарантом соціального забезпечення виступає держава, а фінансування здійснюється через різноманітні страхові фонди. Рівень соціального забезпечення залежить від стажу роботи, рівня заробітної плати, особистого внеску до страхових фондів тощо. Класичним прикладом такої держави є Німеччина. У цілому це найбільш розповсюджений у Європі тип соціальної держави.

3. Соціал-демократична соціальна держава. Вона характеризується рівним соціальним забезпеченням усіх громадян, проведенням політики повної зайнятості, високим рівнем податків та допомог – низьким рівнем бідності. Тому при такій державі застосовуються дуже високі податки, як у Швеції, або створюється дворівнева система, при якій мінімальний рівень добробуту забезпечує держава, а понад цей рівень може бути пенсія або допомога зі страхового фонду.

4. Деякі автори виділяють ще один тип соціальної держави – католицьку, або латинську, у якій ступінь відповідальності держави за долю людини так само низький, як і в ліберальній, а необхідна допомога для людей базується на принципах християнської моралі й одержується

від ближніх – сім'ї та родичів, общини, місцевої влади та, в останню чергу, від держави [7, с. 33–34].

5. Японська модель соціальної політики передбачає проведення політики вирівнювання доходів, особливе використання робочої сили (система довічного найму з певними сучасними модифікаціями), домінування психології колективізму, солідарності в доходах, досягнення консенсусу між різними суб'єктами у вирішенні соціально-економічних проблем, виділення питань підвищення життєвого рівня населення в ранг національних пріоритетів.

Модель соціальної політики української держави може представляти собою поєднання лібералізму та соціальної орієнтації. Перша складова дає можливість в умовах відсутності достатніх фінансових коштів у держави створити умови для самореалізації і самозабезпечення людини. Друга – передбачає формування раціональної системи соціального захисту населення.

Важливість державної соціальної політики засвідчує вже сам перелік її напрямів. Наприклад, у нашій державі було виокремлено такі основні напрями соціальної політики, які зберігають своє значення і в нинішніх умовах [10]:

- політика розподілу і перерозподілу суспільного продукту: політика формування доходів населення; політика стимулювання найманої праці; політика формування доходів власників засобів виробництва і капіталу; політика оподаткування доходів і майна населення; політика прямого оподаткування доходів; політика непрямого оподаткування доходів; політика оподаткування майна населення (нерухомості); політика індексації доходів населення; політика надання пільг (компенсацій і привілеїв); політика обмеження тіньових доходів;

- демографічна політика: політика охорони материнства і дитинства; політика стимулювання репродуктивного зростання населення; політика регулювання шлюбно-сімейних відносин і державної допомоги сім'ї; геронтологічна політика; міграційна політика;

- політика зайнятості та охорони праці: політика регулювання ринку праці й забезпечення ефективної зайнятості населення; політика організації та нормування праці; політика забезпечення умов праці; політика страхування праці (у разі безробіття, хвороби або каліцтва); політика забезпечення оптимального вирішення виробничих колективних спорів і трудових конфліктів;

- політика соціального забезпечення і соціального страхування: пенсійна політика та забезпечення страхування пенсійних внесків; політика медичного забезпечення і медичного страхування; субсидіарна політика (політика надання адресної соціальної допомоги); політика мінімальних соціальних гарантій, стандартів і ліквідації бідності; політика забезпечення соціальної безпеки;

– політика гармонізації соціально-економічних інтересів і забезпечення соціального діалогу: гендерна політика; молодіжна політика; житлова політика; політика розвитку соціальної сфери села; рекреаційна політика; політика захисту прав споживачів; гуманітарна політика.

Цей перелік напрямів соціальної політики свідчить про ґрунтовний аналіз потреб суспільства. Соціальна політика виступає елементом: життєздатності суспільства; стабілізації та розвитку суспільства; консолідації суспільства.

Ефективний процес реалізації соціальної політики відбувається на основі науково обґрунтованих принципів, що визначають найсуттєвіші та найважливіші моменти здійснення такої політики. Більшість сучасних держав в основу своєї діяльності або хоч би в основу своїх політичних декларацій вкладають такі принципи: принцип соціальної справедливості, принцип соціальної індивідуальної соціальної відповідальності, принцип соціальної солідарності, принцип соціального партнерства, принцип соціальної компенсації, принцип соціальних гарантій та принцип субсидіарності (підтримки) [9, с. 23–28].

Отже, можна зазначити, що сучасну соціальну політику необхідно розглядати як системну єдність двох взаємозалежних і взаємодоповнюючих напрямів дій, а саме: соціального розвитку і соціального захисту.

Література

1. Баркер С. Словарь социальной работы / С. Баркер ; пер. с англ. – М. : Наука, 1994. – 345 с.
2. Ганслі Теренс М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки / М. Ганслі Тернес. – К., 1996. – 225 с.
3. Григорьев И. Социальная политика и социальное реформирование в России в 1990-х годах / И. Григорьев. – СПб., 1998. – 145 с.
4. Капицын В. Социальная политика и право: сущность и взаимозависимость / В. Капицын // Российский журнал социальной работы. – 1998. – № 8. – С. 18–28.
5. Крупнік А. С. Соціально-захисна спрямованість державної соціальної політики в умовах трансформації українського суспільства : монографія / А. С. Крупнік. – Одеса, 2002. – 169 с.
6. Основы социальной работы : [учебник / отв. ред. П. Павленок]. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 360 с.
7. Сергієнко О. Соціальна політика в сучасному світі та в Україні / О. Сергієнко // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 1.
8. Скуратівський В. А. Соціальна політика : [навч. посіб.] / В. А. Скуратівський, О. М. Палій, Е. М. Лібанова. – [2-ге вид., доп. та перероб.]. – К. : Вид-во УАДУ, 2003. – 364 с.

9. Холостова Е. И. Социальная политика : [учеб. посіб.] / Е. И. Холостова. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 204 с.

10. Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр.: Послання Президента України до Верховної Ради України 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=276%E0%2F2000>. – Назва з екрану.

11. Шевчук П. І. Соціальна політика / П. І. Шевчук. – Львів : Світ, 2003. – 400 с.

Драчук Л.І.

ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОГО БАГАТСТВА СВІТУ ШКОЛЯРІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ УСНОЇ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ

Особистості учнів формуються не тільки під впливом спеціальних виховних заходів, а й суспільного середовища, його традицій і звичаїв.

У народних традиціях, звичаях закладено мудру філософію, визначено поведінкові норми: бути чесним, правдивим, скромним, милосердним, турбуватися про батьків, поважати старших. Усвідомлення традицій – це знання побуту українського народу, своєрідності світобачення, образної свідомості, морально-етичних норм.

Термін "традиція" (traditio) у перекладі з латинської означає "передача, перехід", у найбільш широкому розумінні – історичну спадкоємність об'єктивних явищ, діалектичний зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім станом, передбачає певну логіку їх розвитку [1].

Функціональний аналіз традицій дозволяє виділити їх складові елементи – звичаї, обряди, свята, символи, ритуали, народну творчість.

Поняття "звичаї" за соціальним значенням стоять найближче до традицій. Звичаї функціонують у сфері масової поведінки, у моменти найважливіших подій суспільності або особистості.

Звичаї – стереотипізовані форми поведінки, пов'язані з діяльністю практичного характеру, передають підростаючим поколінням конкретні зразки, традиційні правила позитивної поведінки по відношенню до людей, історії, старших поколінь. Їх дотримання і виконання служить засобом формування моральних якостей [2].

У народній педагогічній системі традиції, звичаї, обряди виступають як взаємопов'язані форми виховного впливу на особистість, вони є засобами передачі від покоління до покоління народного досвіду, регулюють поведінку індивіда через світоглядні уявлення, ідеали, цінності.

На уроках літератури необхідно поглиблювати у школярів поняття про традиції і звичаї, прищеплювати любов до народної творчості, народних обрядів.

Програма для 6 класу розпочинається вивченням усної народної творчості, значне місце у якій займають обрядові пісні. При їх вивченні важливо звернути увагу дітей на те, що кожна значна подія українського народу супроводжується пісню. Саме пісенність завжди вважалась однією із найвизначніших рис характеру українця. Звичайно кожен період історії народжував свої пісні. За змістом вони різноманітні: обрядові, історичні, побутові.

Учитель пропонує зупинитися на народних календарних святах та історії виникнення обрядових пісень, пояснити учням, чому вони так називаються.

Серед жанрів української обрядової поезії дуже популярні колядки, щедрівки, веснянки, пісні обжинкові, купальські та ін. Пісні, що виконуються під час обрядів, називаються обрядовими. Обрядові пісні – дуже давній вид народної творчості. Кожному періоду господарської діяльності селянина відповідали певні обряди.

Наприклад, наприкінці грудня виконувалися обряди колядування. Колядували в основному хлопці, а щедрували переважно дівчата та діти. За виконані пісні колядники і щедрувальники отримували гостинці та подарунки.

Словесник пояснить, що саме слово “коляда” походить від назви Нового року у римлян – *Calendae Januariæ*, що припадав на тиждень після веселих сатурналій, у другій половині грудня місяця. Ця чужа назва “коляда”, що сплелася із старослов'янським святом зимового повороту сонця і пізніше перейшла на наше зимове новоріччя, вказує на сильні греко-римські впливи у чорноморсько-дунайській добі (IV–IX ст.) [3].

Слід звернути увагу, що деякі колядки і щедрівки мають таку будову, яка дає виконавцям можливість вставити у звертання будь-яке ім'я.

Перед первинним читанням колядки слід з'ясувати незрозумілі слова. Колядку виразно читає учитель. Для бесіди учням можна запропонувати такі запитання:

- Як побудована колядка?
- Які побажання у колядках висловлювалися господарям?
- Чи відомий вам цей звичай?
- Чому він зберігся до наших днів?
- Яку роль відіграє у нашому житті?

Обов'язково звернути увагу на те, що у колядках висловлювалися морально-етичні норми: працелюбність, доброта.

Господар і господиня у колядках і щедрівках – шановані людьми і Богом люди. Господиня – це уособлення тихого і мирного родинного життя; вона гарна, спокійна і найкраща у світі жінка, яка дає усьому лад, шанує свого чоловіка.

Вечір під Новий рік називається щедрим (багатим) вечором. У цей час хлопці й дівчата ходили по дворах щедрувати, піснями-щедрівками поздоровляли людей із Новим роком, бажали їм щастя, добробуту, благополуччя. Змістом і формою ці пісні нагадують колядки. Після виразного читання щедрівки можна провести таку бесіду.

- Чи є щедрівка величальною піснею? Чому?
- Що спільного у колядках та щедрівках?
- Які основні мотиви цих пісень?
- Які щедрівки ви знаєте?

Жнива в Україні теж супроводжувалися обрядами та піснями. Весь цикл жниварських пісень за змістом, часом виконання можна поділити на зажинкові, які виконувалися на початку жнив; жнивні – під час жнив; обжинкові – після закінчення жнив.

Дожинаючи ниву, женці залишали на полі недожатими кілька жмуків жита або пшениці і зав'язували "бороду" як дарунок духові ниви за добрий урожай. Існує повір'я, що коли забрати геть усе до краю, то наступного року не вродить. Часом кажуть, що це залишається для пташок, бо ж Бог родить не тільки нам, а й на їхню, пташину долю. На Чернігівщині біля "бороди" кладуть окрасць хліба, дрібку солі та ставлять воду. А потім приказують: "Роди, Боже, на всякого долю: бідного і багатого!" [4].

Женці оспівували вінок, який обов'язково повинен був зберігатися до наступної весни. У цих піснях славиться золота нива і праця трудівників, проворність, умілість женців.

Виразно читаємо текст і пропонуємо дати відповіді на такі запитання:

- Що прославляється в обжинкових піснях?
- Знайдіть зображувально-виражальні засоби у них. Яка їх роль?
- Під час виконання якого обряду співалася кожна із прочитаних обжинкових пісень?
- Чи спостерігали ви, як зараз проходить свято урожаю?

Найбільш яскравим і радісним святом на селі було свято весни. Весна – найжаданіша пора у житті хлібороба, і її завжди зустрічали радісно й урочисто. Ця пора року відзначалася великою кількістю різних обрядів, ігор, пісень. Пісні, що виконувалися під час весняних обрядів, називалися веснянками. Це надзвичайно поетичні твори. Їх зміст відбиває морально-етичні принципи трудівників у минулому, показує їх смаки, уподобання, духовну велич. Провідний мотив веснянок – побажання доброго врожаю.

Польові роботи починають весняною оранкою і сівбою. Від цих головних робіт залежить добробут селянина і його родини упродовж усього господарського року. Початок оранки і сівби повинен відбуватися урочисто. Перед тим, як виїжджати у поле, усі члени селянської родини збиралися у хаті, запалювали свічки перед образами, молилися Богові, а

потім свяченою водою кропили волів та інвентар. При виїзді і у полі під час оранки співали пісень напівжартівливого змісту [4].

Виразно читаємо пісню "Ой весна, весна – днем красна". До аналізу твору можна переходити після того, як учитель упевниться, що діти відчували красу твору, пройнялися його настроєм. Пропонуємо учням відповідати на такі запитання:

- Чим викликаний радісний настрій твору?
- Як звертаються до весни?
- Які дарунки принесла людям весна?
- Як побудована ця пісня?
- Знайдіть у веснянці пестливі слова і поясніть їх роль.
- Які почуття треба передати, виразно читаючи веснянку?

Пояснимо учням, що виразність пісні посилюється пестливими та зменшувальними словами, емоційними епітетами, повторюванням окремих слів і речень, однакоvim початком рядків.

Головним засобом забезпечення естетичного і морального впливу пісні на школярів є емоційно-психологічна підготовка до її сприймання, використання ТЗН. Тому можна запропонувати учням прослухати грамзаписи українських веснянок у обробці М.Лисенка та "Веснянку" у виконанні Ніни Матвієнко. Сюжети і мотиви українських календарно-обрядових пісень використовувалися письменниками, композиторами, художниками. Це Леся Українка ("Лісова пісня"), Микола Гоголь змалював звичаї та обряди у своїх творах "Майська ніч", "Ніч перед різдвом", Тарас Шевченко, І.Франко, П.Грабовський. П.Чайковський створив оперу "Черевички", Римський-Корсаков – "Ніч перед різдвом", М.Лисенко – "Утоплена" та ін.

Література

1. Краткий словарь по этике / под ред. А. А. Гусейнова, И. С. Кона. – [6-е изд.]. – М. : Политиздат, 1991. – 403 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укл., головн. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ІТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
3. Філарет Колесс. Українська усна словесність / Колесс Філарет. – Львів, 1938 – С. 38.
4. Олекса Воропай. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис / Воропай Олекса. – К. : Оберіг, 1993.

Петренко М.І.

**ЧУМАЦЬКИЙ ПРОМИСЕЛ: СУТНІСТЬ,
ОРГАНІЗАЦІЯ, ОЗНАКИ ТА ЙОГО МАСШТАБИ В УКРАЇНІ**

Вони залишили по собі безліч легенд, переказів, веселі і сумні пісні, добру славу працелюбів і романтиків. На їх честь народ нарід великий зоряний шлях Чумацьким. Важко сказати, чому чумаки отримали таку назву: можливо, тому, що часто привозили з Криму страшну хворобу – чуму; а можливо, тому, що ківш, з якого пили воду, називався чумом.

Бджільництво та рибальство, гончарний та винокурний промисли, характерні для занять українців протягом багатьох століть, відігравали важливу роль у господарському житті. Деякі з них (наприклад, бджільництво) майже не змінили своїх форм і методів. Деякі трансформувалися у сучасний бізнес.

Чумацький же промисел залишив глибокий слід у пам'яті народу і досі є предметом уваги етнографів, фольклористів, істориків і навіть, музикознавців.

Утім, вітчизняна економічна наука, в кращому разі, дає визначення та короткі характерні ознаки цього явища, яке тривалий час відіграло важливу роль у заняттях українців. А в економічній енциклопедії для характеристики унікального як для України явища не знайшлося навіть місця [6].

Чумацтво як промисел відоме з XII сто. Але поширилося і розквітло в Україні у XVI ст. і впродовж чотирьох віків після хліборобства і скотарства було одним із найпоширеніших занять населення. У давнину поклади кам'яної солі в Україні не були відомі, тож по сіль їздили до Азовського та Чорного морів, пізніше – до Галичини й Волощини. Спочатку тих, що возили сіль, називали просто "люди", потім – "соленики", а від XVII ст. – "чумаки". Десь із того часу в Криму татари ввели плату за сіль (раніше її брали безкоштовно). Через це виникали сутички між солениками та місцевим населенням. Походження слова "чумак" досі невідоме, хоч сам промисел чумакування був поширений по всій Україні. Чумаків, які возили сіль із Галичини, називали "коломиїцями". За переказами старих чумаків, записів розповідей, які були зроблені дослідниками давнього українського промислу на початку XX ст. слово "чумак" походить від слова "чума" – назви страшної на той час хвороби, оскільки чумаки часто перевозили цю заразну хворобу.

Від кінця XVIII ст. на Азовське узбережжя, Дон, Волгу їздили по солону й сушену рибу. Окрім цих, чумаки стали перевозити за плату й інші товари: зерно, деревину тощо. Таким чином з торгового промислу чумакування переходить у торгово-візницький. Дослідник чумацтва Іван Рудченко писав, що в Україні не було села, де б кілька родин не чумакувало [7, с. 16]. Аналіз деякого кола історичної мемуарної літератури, топографічних і географічних описів південного краю, статистичних відомостей та звітів генерал-губернаторів дає підстави стверджувати, що впродовж усього зазначеного періоду чумацьким промислом було охоплено майже 80% дорослих чоловіків. Тільки за матеріалами

топографічного опису 1821 р., в Катеринославському повіті налічувалося 95 чумацьких валок, у Новосибірському – 136, у Павлоградському – 400, в Олександрійському – 155. Завдяки чумакуванню значна частина селянства втягувалась у торгівлю, що сприяло налагоджуванню зв'язків між різними, навіть віддаленими місцевостями.

Письменник Григорій Данилевський, змальовуючи побут чумаків кінця XIX ст., писав: "Чумацькі слободи, тобто такі, де селяни переважно візнікують, найбагатші. Це чумацькі гнізда, як їх називають. Відомі на півдні всі до одного. Тут ведуть чумацький промисел гуртом. У когось пар тридцять, сорок і п'ятдесят волів, а в когось при цьому в наймі ще десятин сто чи двісті землі, знята на відкуп винокурня, ліс, ділянка на винному відкупі, душ тридцять робітників і в горщику де-небудь замазано під піччю або закопано в саду тисяч сто асигнаціями чистогану... За халаявою у нього для торгів повна калитка" [2, с. 47].

Наприклад, на Звенигородщині були села, де майже кожен двір чумакував. І сама Звенигородка з довколишніми селами поряд з Чигирином та Білою Церквою була центром чумацького промислу. Родич Т.Шевченка з села Кирилівка І.Маломуж розповідав: "... У кого скотина була, їздили в Адес та Крим. Возили найбільше, що там зроблять з дерева: колеса, граблі, дуги, кісся, вила дерев'яні. Деякі й пшеницею возили. Були й такі, що на чужих волах їздили..."

Разом із виробами з дерева на Звенигородщині торгували фруктами. Той-таки І.Маломуж розповідав дослідниці Шевченкового краю Л.Мулявко: "Наше село здавна садами славне, ще за панщини. А чого тут люди так до садів взялися – бо землі мало було. Земля панська. Люди множились, а землі немає. Були такі, що тільки й мали ґрунт та хату. Ото чумаки привозили саженці з яблунь та груш, – як їдуть назад, то кожен везе. Пробували садити й виноград, і такі сади позаводили, що наші яблука скрізь вславилися".

У повісті Т.Шевченка "Наймичка" на садибі Якіма Гирла бачимо: "За хатою идёт уже сад с разными породами яблунь, груш, слив, вишен, черешен, орехов, вывезенных из Крыма ещё дедом..." [12, с. 280–281].

Крім селян, чумакували й козаки, міщани і навіть духовенство. Як свідчать переписні книги, найбільше чумаків було серед козаків. Жили вони у багатьох містах і містечках, таких як: Ніжин, Чернігів, Батурин, Конотоп, Козелець та ін. А Микола Костомаров у своїй праці "Про історичне значення російської народної поезії" писав: "Відображенням згаслого рицарства є в Малоросії чумаки. Козака покликкала до діяльності потреба народна. А чумака породило становище Малоросії, суспільні потреби і народний дух. Малороси скінчили своє войовниче покликання, настали інші часи. Шаблю замінила коса, гармату – плуг. Та чи могла Малоросія з такими широкими, привільними степами вміщати в собі людей. Які б мирно обороняли скромний куточок і не розлучалися далі

найближчого струмка? Чи міг малоруський народ, розігравши таку гучно-трагічну роль, забути її враз? Природа любить поступовість. Чумак – за роботою селянин, а за духом – козак. Власне, в чому полягає чумацька праця? У перевезенні хур солі, вина, риби, хліба; здається, найповсякденніше призначення! Але чи так дивиться на нього малоросіянин? Чумак знаходить якусь славу у своїх мандрах. Разом із тим, що "пішли наші синочки грошей добувати", народна пісня говорить: "і слави заживати". У наш час пісні козацької гетьманщини переробляються на чумацькі. Так, Морозенка в Слобідській Україні замість козаченька величають чумаченьком. Є пісні, де спочатку мовиться про коней і татар, а наприкінці – про волів і мазниці. Чи самий тільки інтерес рухає чумаком? Ні, з інтересом поєднується і щось інше: якийсь підсвідомий потяг до мандрів, пригод, товариського життя і самозвільнення від родинних зв'язків. Те саме, що вирізняло вдачу козаків. Чумацьке візницювання багато в чому схоже на войовничий похід їхніх предків" [8, с. 146].

Стосовно напрямків мандрівок чумацьких валок зазначалося, що вони йшли не так на захід, як із півночі на південь, до берегів Чорного моря – до природних продуктів чумацтва – риби та солі. Водночас на південь везли збіжжя та різні продукти. Знаємо дві важливі чумацькі магістралі в XVII–XVIII ст. Перший Шпаковий шлях, від імені славного чумацького отамана Шпака, починався на Волині й ішов на Умань і на річку Синюху до Дніпра. Правдоподібно, була це частина колишнього Залізного шляху. Заплативши запорожцям мостове (мити), а також мито від хури, ішли чумацькі валки вже без охорони до Перекопської Башти. Там платили мито Кримській орді і йшли або до солоних озер Криму, або до південного узбережжя Криму, де були великі міста-ринки Отоманської імперії, виділені з-під влади слабких кримських ханів. Такі міста, як Кафа, були форпостами торгівельних артерій Малої Азії під владою турецького півмісяця. Поза тими знаними дорогами заходили чумаки до західних міст Польщі і східної Пруссії, а на схід – далеко за Волгу. У чумацькому епосі згадується і Крим, і Астрахань, і Варшава. Яка була розповсюдженість чумацька? Може, це була тільки невеличка група населення України, що нічого не важила в економічному житті ані світу, ані навіть власного краю? Яка була кількість чумаків, яка вартість їх краму? На підставі урядового обрахунку російського Міністерства внутрішніх справ в 1856 р., на самій Київщині було 17,5 тисяч чумаків, що мали в загальній сумі 70 тисяч паровиць. За офіційними обрахунками, з 70-х рр. XIX ст. постійних чумаків на Лівобережжі (Полтавщина, Чернігівщина, Курсько-Вороніжчина) і в Київщині зареєстровано 210 тисяч осіб. "Тимчасових" чумаків нараховує російська влада ще більше. Врешті поглянемо на вартість того, що возили чумаки. Самим трактом Харків – Таганріг в 1860 р. чумаки провезли товарів на 1,5 млн. срібн. крб. В 70-х рр. щороку привозили чумаки до Одеського порту на 6 млн. срібн. крб. збіжжя. Взагалі, як занотували російські статистики в 1865 р., дві третини вивозу

з чорноморських і азовських портів на загальну суму близько 40 млн. срібн. крб. постачали суходолом чумаки. Чумацтво, мандрівне групове купецтво – це такий самий вислів духу української нації, як і хліборобство, як і своєрідна військовість – козацтво. Чумацький епос стоїть побіч козацького як мистецький вислів однієї з прикмет України.

Дороги мандрівного купецтва українських земель у старовину сягали далі, ніж в останніх кількох століттях (XV–XIX ст.). М.Грушевський згадує на підставі арабських джерел про купецькі валки Києва, що їздили в X ст. до Андалусії (Іспанія), Риму й Царгороду. Маємо грамоту смоленського князя Мстислава (з поч. XIII ст.), де він обговорює умовини руської торгівлі в Ризі, Любеці і взагалі на "готським березі". Річ ясна, що три магістралі великокнязівського Києва служили великою мірою мандрівному купецтву. Знаємо дві важливі чумацькі магістралі в XVII–XVIII ст. Перший, Шпаковий шлях, від імені славного чумацького отамана Шпака, починався на Волині й ішов на Умань і на р.Синюху до Дніпра. Правдоподібно, була це частина колишнього Залозного шляху. Другий – Муравський (давніший Солоний), починався на Лівобережжі й верхів'ями Ворскли, Самари, через запорозькі паланки доходив до ріки Кінські Води. Заплативши запорожцям мостове (мити), а також мито від хури, ішли чумацькі валки вже без охорони до Перекопської Башти. Там платили мито Кримській орді і йшли або до солоних озер Криму, або до південного побережжя Криму.

Про чумаків створено багато легенд і пісень. Чумацтво давно вже зникло, але про чумаків завжди будуть пам'ятати і передавати з покоління легенди про цих сильних і мужніх людей.

Вже на зовнішність чумака накладало свою виразну сувору печатку його повне тривога півосіле, півандрівне буття. "Чумак, – каже очевидець, – переважно помовчує, замкнений, він дивиться на життя з деяким презирством. У всій його поведінці повно самоповаги. В ньому завжди є іронія, і він завжди готовий розважити жартом товариство, не тратячи власної гідності. Лице його горде й веселе або задумане..." (Новосельський). Товариські прикмети дуже багато значили в чумака. "Товариші ніколи не зоставлять чумака одного в нещасті: зрада товариша в нещасті уважана за один з найганебніших злочинів. Чумак, що зробив це всупереч совісті і "чумацькому звичаю", не знайде собі валки, щоб його прийняла в товариші", – каже І.Рудченко [7, с. 15–21].

Чумацька дружність була потрібна і в важких подорожніх умовах, і в нелегких сутичках із своїми розбійниками (лугарями) та чужинцями. Лишень на території запорозької держави чумацькі магістралі були під охороною запорозьких бекетів. Не диво, що похорони загиблого в сутичках чумака відбувалися часто з воєнними почестями й музикою (І.Рудченко). Сама організація чумацтва мала подвійний характер: воєнний і торговельний. Валка, що значить властиво обоз, трен, була

одиницею воєнного типу і складалася зі 100–200–300 возів. Кожен член валки ("добрий чумак") мав рушницю, спис і відповідний запас пороху та куль. На чолі валки стояв отаман із заступником, осаулом, що був авторитетом у справах форми постачання, маршруту й оборони, а в разі нападу – й диктатором. Знаним було мистецтво чумаків, перейняте від запорожців, уставляти з возів, зчеплених ланцюгами, своєрідну фортифікацію.

Одночасно валка могла з погляду торговельного репрезентувати одну чи кілька торговельних асоціацій, що звалися ватагами. Ці ватаги мали характер суто купецький і були сформовані кількома (до 10–15) господарями на підставі умови. Кожен із господарів виставляв один-два, то й більше возів.

Сіль тут ламали чоловіки "ломовики", одягнені у широкі шкіряні сорочки та штани, ремінцями поприв'язувані до черевиків. На голові – шкіряна шапка. Інші возили сіль візками на площу, де її складали докупи. Це чумаки робили самотужки (без волів). Довбнями та дерев'яними лопатами одбивали сіль і кидали її у мірку – п'ятерик, що висіла на терезах, одважували по 5 пудів і висипали на віз. Насипали у мажу 70–80 пудів, а часом і 100 і відтягували (знову-таки без волів) до від'їзду. Так навантажували всі вози і їхали до чумацької брами. Тут валку стрічав "соляний вахтер", вибирав якусь мажу, перевертав її і переважував сіль на терезах. Потім крейдою писали вже на кожній стільки ж, скільки було у тій контрольній мажі. Той, що їхав конем поруч з валкою, розплачувався за сіль (по 3–4 коп. за пуд). Тому й казали: "Воли сіль везуть, а коняка розплачується".

Після цього чумаки купували по кілька лантухів ріжків, по кілька пудів перцю, ладану, іншого товару і виїжджали своєю валкою з чумацької брами. Тепер чумацький отаман розподіляв валки, якій куди сіль везти. Найбільше вивозили на Поділля у Старий Константанів – "чумацьку столицю". Звідти її забирали за кордон, багато маж прямувало у Крюків (за Кременчуком на Дніпрі). А звідти на баржах росіяни гнали дорогоцінний товар у Росію. Привозили чумаки чимало солі й додому та давали її дрібним купцям для торгівлі. По дорозі у Крим брали у поміщиків пшеницю, а у Миколаєві чи в Одесі продавали її. Так відробляли й заробляли гроші.

У степу чумаки вибирали з-поміж себе отамана – досвідченого чумака. Вгорі йому на шапку нашивали червону квітку. Отаман їхав верхи на коні або ж у візку, запряженому конем. Усі гроші здавали йому, він вів рахунок, карбуючи на палиці. Слово отамана було для всіх законом, без нього навіть вози не мазали.

Одягався отаман у широку полотняну білу сорочку, оздоблену скромною вишивкою, в широкі штани (з восьми аршин полотна) на ремінному очкурі, до якого кріпився ніж – "циганчук", постолі або ж

чоботи. За халявою чумак тримав ложку, люльку, сопілку, молитовник від пропасниці. У холодну пору чумак носив свиту або кожух, а шапку не скидав і влітку. Чумацькі валки, артілі були цілком добровільними об'єднаннями торговців-візників. Управління визначалося загальною волею колективу. На чолі валки стояв отаман. Помічником був осавул. Отамана вибирали більшістю голосів у перший день подорожі. Як тільки чумаки виїжджали за село, вони зупинялися, злазили з возів, ставали в коло і розпочинали вибори. Отаманом ставав найбільш досвідчений, кмітливий, авторитетний, обов'язково непитущий чумак, який уже не раз їздив у Крим по сіль, добре знав дорогу, пасовища, водопій по всьому шляху. Умів вести переговори, торгуватись, організувати захист у разі нападу, помирити своїх під час суперечок.

Ознакою отамана була червона кулька на його шапці. Її нашивали зразу ж після обрання. Влада отамана була беззаперечною, була такою ж, як влада патріарха в церкві чи капітана – на кораблі. Одного його слова достатньо, щоб усе виконувалося. Він карав і милував, без його квізків навіть вози не мазались. І в той же час отаман не мав ніякої юридичної влади. За отаманом не було ніякої іншої сили, крім моральної, його авторитету.

Найперше, про що дбав, турбувався чумак, то – воли. Вони були найбільшим його багатством і найбільшою гордістю, бо який же чумак без волів. Їх вирощували з телят, запрягали в дорогу у 4 роки. Непроста наука була привчити вола до ярма. Брала двох молодих волів у ярмо. До нього прив'язували дрючки, а до дрючків – велику гілляку чи колоду і кілька разів обводили їх з тим по подвір'ю. Так тварини звикали до роботи. Аж після цього запрягали у віз. Чумацький віл був переважно сірого кольору, бадьорий. Роги завдовжки не менше як півтора аршина, на кінцях – трохи загнуті назад (щоб не міг ушкодити сусіднього вола). Зрідка траплялися серед чумацьких волів чорні з білою лисиною на лобі. Вважалося, що вони відвертають від тварин усілякі хвороби. Мало значення й те, щоб віл ступав ногою міцно, рівно, "не клишив і не бив п'яткою". Інакше він не годиться для далекої дороги. Тому чумаки турботливо доглядали за волами. Обливали їх водою і обтирали соломою, щоб були кучеряві хвости, розчісували дерев'яною гребінкою. Роги чистили склом, щоб блищали, і витирали кожушкою. Налигачі виплітали з тоненьких ремінних пасочків і прикрашали китицями, а були й шовкові. Деяким волам гуляки, будучи в Одесі, інколи золотили роги. Влітку волів пасли, взимку годували і напували тричі на день. Ходили воли в дорогу по п'ять років, а потім їх міняли на молодняк.

Дьоготь для змащування коліс робили самі або ж купували у майданників.

Кожен чумак прагнув мати якомога більше волів, у декого їх було до 100 пар. Ходили мандрівні торговці у Крим по сіль і по рибу великими

валками. Мажа була більша від воза за розмірами, масивнішою і красиво оздобленою. Майстрував її чумаки собі сам. І майже повністю усю з дерева: полудрабки, щаблі – фенові, крижівниця – берестова, задок і передок – з липи. Унікали заліза. Замість гвіздків використовували дерев'яні втулки. Навіть масивні колеса робились без залізних шин, на товстих дерев'яних осях. А щоб колесо не зіскакувало з осі, на неї надівалася дугоподібна люшня, другий кінець якої кріпився до верхнього краю ящика (кузова).

Як писав О.Довженко, "віз наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім" [5, с. 64]. Відоме було прислів'я: "Віз ламається – чумаки ума набирається, а як віл пристає – то й ума не стає".

Значної уваги чумаки приділяли своєму реманенту. За дослідженнями окремих учених, вартість реманенту на одну волову паровицю на початку XIX ст. складала від 96,5 до 115,55 крб. Готуючись у дорогу, чумаки оглядали воза та все приладдя, лагодили, якщо щось було зіпсовано. Чумаки, який мав тільки 5 возів, приєднувалися до якоїсь валки, а той, що мав свою валку, наймав наймитів для її обслуги. Валка складалася з 25–30 возів, а найбільша мала 40 возів. Якщо чумаки мав більше 40 возів, то він робив дві валки, оскільки у дорозі могли виникнути проблеми з водою.

Основа розширеного догори ящика робили з брусків і зсередини зашивали лубом, що значно височів над основою і ще збільшував місткість воза. Мажу запрягали парою волів з допомогою ярма. Вгорі її накривали великою просмоленою шкурою. До задника прилаштувалися мазниця – діжка для дьогтю, паличка для ложок та іншого начиння. Усі деталі мажі ретельно оздоблювалися, а часом прикрашалися різьбою. Уважно і ретельно оздоблювали притику і ярмо (вони були кленовими).

Крім риби й солі, чумаки привозили різні подарунки рідним. Жінкам – крамної тканини на очіпок, хустки, намисто, чоловікам – пояси, штани, дітям – горішків. Для себе та на продаж привозили також ладан, гвоздику, родзинки, перець тощо. Побувши тижнів зо два вдома, чумаки знову лаштувалися в дорогу. Товар збували вдома й на ярмарках. Дрібний товар чумацькі жінки важили на сокиру. Кожний карб на сокирі показував певну вагу. Проїжджаючи селами, чумаки давали гостинці дітям. Хто не чумакував, тому давали солі та риби без грошей.

Ватага (асоціація) мала спільну касу аж до повороту виправи і всі прибутки й страти ділила порівну. Лишень у XIX ст. дещо змінилося в цьому. Кухар варив їжу ватажанам: на його возі був символ: його триніг і казан.

Валка йшла через свої й чужі землі, керована власними законами; ввійманих розбійників судила сама й власними силами виконувала навіть присуди смерті. "Астраханські й ставропольські калмики, – нотує Ф.Щербина (1879 р.), – з жахом оповідають про "півтора-малахая", як вони звуть звичайний хліборобський ціп, що ним парили чумаки калмиків, коли зловили їх на крадежі волів".

Якщо в дорозі потрібно було лікуватися, то використовували горілку, настойку з трав, траву. З цією ж метою обкурювалися тютюном, ладаном. Хворих везли у возі. Коли чумаки помирав у дорозі, то його везли до першого села і там ховали. А якщо чумаки помирав від чуми або іншої небезпечної хвороби, то його ховали в степу.

Чумацький промисел відігравав в Україні XVIII–XIX ст. значну транспортно-торгівельну роль. Зокрема, чумаками у 1842 р. на Київщину було завезено 790275 пудів солі на суму 303323 крб. З Київщини до Одеси та інших міст півдня було перевезено в 1847 р. 641284 четв. пшениці, 85175 четв. жита, 14935 четв. ячменю, 81960 четв. вівса, 4936 четв. гречки, 5670 четв. проса, 1973 четв. гороху, 6660 четв. житнього борошна, 14203 пудів пшеничного борошна, 38518 пудів різної крупи. За енциклопедичними даними, у середині XIX ст. волами перевозили щороку 60–80 млн. пудів вантажів. Є історичним фактом, що відомі підприємці Харитоненко і Терещенко виростили з чумацького середовища.

Отже, одним з найважливіших занять українців XVIII–XIX ст. був торгово-візницький промисел, або чумацтво. За переказами, поширилося і розквітло воно в Україні у XVI ст. і впродовж чотирьох віків (аж до II пол. XIX ст.) мало значний вплив на економічне життя в Україні.

Чумаки – попередники сучасних торговців та транспортників. Вони возили головним чином з Криму, Коломиї, з Волощини на Азов, Дон, їздили по солону і сушену рибу. Супутніми товарами були: хліб, солодощі та горілка. А головним багатством були могутні красиві воли та величезні вози. Тричі на рік довгими колонами (валками) вирушали (і повертались з неї) у далеку й нелегку дорогу козаки. Займалися цим промислом селяни, міщани, козаки і навіть духовенство. Чумацтво як унікальне явище в соціально-економічному розвитку України і сьогодні потребує подальшого аналізу і дослідження економічною наукою. Загальновідомо, що валка була не тільки економічною одиницею, але й воєнною. Це своєрідна організаційна форма підприємницької діяльності асоціативного типу.

Не тільки чумацькі артілі-ватаги мали економічне значення. Окремі чумаки так само не раз творили силу капіталу, тобто вони були кредиторами. Чумаки на селі – це були переважно кредитори грішми, збіжжям і продуктами ("до нового хліба"). Вільна торговельна мандрівна асоціація українців – це зміст чумацтва. Зміст цей – це історія української торгівлі, так тісно пов'язана з цілою українською історією. Як була боротьба за політичні вольності українців, так була боротьба їх за власний спосіб торговельної асоціації. Врешті, не зможемо пояснити фінансової спроможності держави великого Хмельницького без запорозької скарбниці, опертої на використання чумацьких торговельних магістралей. З розвитком залізничного транспорту чумацький промисел став не витримувати конкуренції. Селяни стали обмежуватися підвезенням вантажів до залізничних станцій міст та поїздками в Херсонську губернію по сіль, яку, привізши додому, розпродували по місцевим

ярмарках. Була ще одна причина, яка вплинула на зникнення чумацтва: швидке заселення степів у районах чумацьких шляхів та поширення там посівних площ позбавило чумаків дешевих пасовищ. У цілому по Україні чумацтво існувало аж до кінця XIX ст., а в окремих місцевостях Полтавщини воно відродилося в 1919–1922 рр.

Чумацтво мало значення не тільки історичне й економічне, але й соціально-виховне. Воно послужило матеріалом до розвитку вищих форм асоціативної праці й інших відносин у теперішніх часах.

Загалом чумацтво відігравало позитивну роль в економічному розвитку села: воно вносило нові прикмети в патріархальний побут, поживляло торгівлю, зокрема привозними товарами. Спосіб життя чумаків та їхніх родин помітно відрізнявся від хліборобського, тож не дивно, що тут витворилися свої традиції, які передавалися з покоління в покоління, у численних народних піснях українських землях. Чи ж справді може згинuti щось, що тисячоліттями кристалізувало характер нації? Адже ж чумацтво – це не тільки торговельна організація великого масштабу, а й одна з моральних форм у вияві української збірної духовності.

Література

1. Бойко А. Запорозьке козацтво та чумацтво. Проблеми історичної спадщини останньої чверті XVIII – середини XIX століття на Півдні України / А. Бойко // Історія України. – 2004. – № 43. – С. 7–9.
2. Данилевский Г. П. Сочинения : в 24 т. / Г. П. Данилевский. – [3-е изд.]. – СПб., 1901.
Т. 19. – 1901.
3. Донець Т. Чумаки на Звенигородщині / Т. Донець // Чумацький шлях. – 2004. – № 1. – С. 20–24.
4. Донець Т. Чумаки в дорозі / Т. Донець // Чумацький шлях. – 2004. – № 2. – С. 21–27.
5. Довженко О. П. Зачарована Десна / О. П. Довженко // Довженко О. П. Твори : в 5 т. / О. П. Довженко. – К. : Дніпро, 1983.
Т. 1. – 1983.
6. Економічна енциклопедія : в 3 т. – К. : Видавничий центр "Академія", 2002.
7. За матеріалами етнографічної експедиції 1929–1930 рр. // Чумацький шлях. – 2004. – № 3. – С. 15–21.
8. Костомаров М. Про історичне значення російської народної поезії / М. Костомаров // Костомаров М. Твори : в 2 т. / упоряд. В. Л. Смілянська. – К. : Дніпро, 1990.
9. Мікрут Л. Українські чумаки в репортажах Григорія Данилевського / Л. Мікрут // Дзвін. – 1999. – № 5–6. – С. 122–130.

10. Сидоренко О. Як чумаки по сіль ходили / О. Сидоренко // Наука і суспільство. – 1991. – № 11. – С. 60–63.
11. Тур О. Чумацькими шляхами / О. Тур // Освіта. – 1991.
12. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1987.
13. Яременко В. Тарас Шевченко про чумацтво, його звичаї та пісні / В. Яременко // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 2. – С. 21–30.

СОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ І ПОЛІТИКА

Безперечно, що основним визначальним елементом політики є особистість. Але свої інтереси вона може захистити, головним чином, через соціальні спільноти. Соціальні спільноти – складові частини соціуму, що об'єднують людей за певним економічним станом, умовами побуту, рівнем культури, соціальними інтересами [1]. Разом вони складають сукупність взаємопов'язаних спільних груп – соціальну структуру суспільства. Соціальні спільноти численні і різноманітні. Це сукупність людей, яку характеризують:

- територіальні ознаки (жителі міст і сіл, різних географічних зон);
- етнонаціональні ознаки (нації, етнічні групи);
- ставлення до власності та розподілу результатів виробництва (класи та інші соціальні групи);
- соціально-професійні ознаки (працівники різних професій);
- соціально-демографічні характеристики (сімейні та несімейні люди);
- статево-вікові ознаки (жінки, чоловіки, молодь, пенсіонери);
- релігійні характеристики та ін.

Тому у суспільстві є загальні й особливі соціальні інтереси. В зв'язку з цим існують умови для партнерства та суперництва, виникають протиріччя. Їх розв'язання – завдання політики. Саме політична наука може дати відповідь, як зорієнтуватися у складних соціально-політичних питаннях.

Соціальні спільноти різняться не лише за критеріями диференціації суспільства, але й за своїми масштабами. Особливе місце серед соціальних спільностей посідають великі соціальні групи людей, інтегровані в масштабах усього суспільства, держави в цілому. Такими макросоціальними спільностями виступають соціальні класи.

Класові відмінності визначаються місцем, яке посідають члени класів у системі суспільного виробництва, роллю, яку вони виконують в організації суспільної праці. Поняття "класи" та обґрунтування їх ролі в політичній боротьбі належить французьким історикам XVIII ст. Франсуа Гізо і Огюстену Тьєррі [2]. К.Маркс дав високу оцінку праці О.Тьєррі "Досвід історії походження та успіхів третього стану", назвавши її автора "батьком "класової боротьби" у французькій історіографії". Разом з тим Маркс піддав критиці спробу Тьєррі звести зміст історичного процесу до боротьби лише двох класів – третього стану і дворянства, не помітити коренів антогонізму у межах третього стану, помилково вважаючи його єдиним класом. "... Його власна книга, – писав Маркс, – дає кращий доказ того, що ці "корені" виникли разом з виникненням третього стану" [3].

Марксистська теорія вийшла на більш широкі узагальнення. Вона виникла в період загострення протиріч між найманими робітниками і буржуазією. Проміжне місце між ними займають дрібні власники, які живуть виключно або в основному власною працею – дрібна буржуазія. Гострий конфлікт між буржуазією і пролетаріатом дав змогу класикам марксизму зробити висновок про класи як основні суб'єкти політики, а соціальні революції – як локомотиви історії. Безперечно, що для свого часу в марксистській теорії було немало слушного. Однак ортодоксальний, догматичний підхід до цієї теорії призвів до принципових помилок:

- класова належність не може бути абсолютизована на шкоду іншим соціальним групам;

- саме поняття "клас" не можна обмежувати тільки одними економічними характеристиками;

- Маркс помилився, стверджуючи, що неминуче загострення класової боротьби в промислово розвинутих країнах обов'язково призведе до вибуху соціалістичної революції; еволюційні можливості трансформації капіталізму були проігноровані;

- нарешті, так званий "класовий підхід" у рамках відредагованого Сталіним марксизму став ідеологічним підґрунтям політичного насильства, в тому числі жорсткої соціальної профілактики.

Варто відзначити, що концепція соціальних класів не втратила свого значення для сучасної політології. Але її догматизований варіант уже не відповідає реаліям життя. Розвиток суспільства у зв'язку із переходом від традиційного до індустріального, а згодом постіндустріального перекинливо свідчить, що економічні класи – не лише одна з форм суспільної організації. Дедалі більшого значення набувають інші соціальні утворення, що формують соціальну структуру. Тому популярною у сучасний період стала концепція "соціальної стратифікації" [4]. Соціологи запозичили термін "стратифікація" (розшарування) із словника природничих наук, додавши слово "соціальна". Ця концепція виділяє соціальні прошарки – "страти" (від лат. *stratum* – "шар"), соціальний статус яких (тобто становище особи) відрізняється певними критеріями: характером власності, розмірами доходу, рівнем освіти, обсягом влади, престижем професії, національними, релігійними та статеві-віковими відмінностями, районом мешкання тощо.

Початок концепції страт поклав М.Вебер. Класову позицію індивідів він виводив із положення стосовно ринку, який розглядав як форма боротьби інтересів. Саме ринок формує особливі життєві шанси, схожість яких об'єднує індивідів у межах певної страти. Соціальну структуру М.Вебер розглядав як багатоскладову систему, у якій поряд із класами і відносинами власності, що їх породжували, важливе місце посідають статус спільноти і влади. В.Парето і Г.Моска розглядали соціальну

стратифікацію як відмінність між політичними панівними групами і масами. На відміну від інших соціологів, які розглядали соціальну нерівність як зло і обмеження, а соціальну рівність – як засіб його подолання, ці вчені пояснювали соціальну нерівність і соціальну мобільність як нерозривно пов'язані аспекти одного і того ж явища. Варто підкреслити, що теорія соціальної стратифікації застосовується до аналізу суспільного розшарування, перш за все, тих країн, що розвиваються по шляху подолання розколу суспільства на два ворожі табори. Головна перевага цієї теорії полягає в тому, що вона на відміну від концепції соціальних класів не наголошує на їх антагоністичності і не розглядає великі соціальні групи як непримиренні, що неминуче призведе до соціального вибуху. Тому, на думку автора, для України з її перехідним етапом, з її нагальною потребою політичної консолідації суспільства вивчення особливостей різних соціальних груп та їх порозуміння має надзвичайно велике значення.

Соціальна стратифікація дає можливість виділити значну кількість реально існуючих соціальних груп (страт), визначити їх місце в суспільстві та прогнозувати динаміку їх розвитку. Особливого значення в сучасному світі набуває проблема формування так званого "середнього класу". Повне підтвердження історією отримала ідея Аристотеля про те, що середній елемент, під яким великий філософ розумів громадян із середнім майновим станом, є соціальною основою політичної стабільності суспільства. Велику увагу середнім верствам та їх ролі в житті суспільства приділяв М.Вебер.

На сучасному етапі до середнього класу розвинутих країн входять дрібні та середні власники, фермери, менеджери, державні службовці, вчені, лікарі, адвокати, високооплачувана частина інженерно-технічних працівників, люди так званих вільних професій (актори, спортсмени, письменники) тощо. Середній клас не є однорідним соціальним утворенням. Його складові – мобільні прошарки, які різняться за суспільним становищем, засобами існування та роллю в суспільному житті. Спільне, що їх об'єднує, – це проміжне становище між вищим та нижчим класами. Своїми вищими прошарками середній клас наближається до класу підприємців та інших представників вищого класу, а нижчими прошарками – до нижчих класів, що мають достаток на межі забезпечення своїх потреб. Склад середнього класу визначається за такими ознаками, як прибуток, освіта, кваліфікація, якість життя, престиж заняття тощо.

Більшість закордонних соціологів вважає процес творення середнього класу закономірністю соціального поступу, а його наявність – вищим і найбільш продуктивним періодом розвитку суспільства. Цей клас є своєрідним "буфером" між полярними колами суспільства, гарантом його стабільності. Як підкреслює соціолог С.Франк, найважливіша соціальна цінність середніх класів полягає в усвідомленні того, що не

можна збагатитися за допомогою будь-яких державних або революційних заходів (що властиво нижчим верствам). Суть духовних устоїв середнього класу: економічний добробут органічна залежить від працьовитості, енергії, заповзятості та освіти.

В Україні середній клас ще не склався. На думку російського академіка М.П.Шмельова, соціальне розташування як у Росії, так і в Україні просто жахливе. Ми перетворюємося на найбільш несправедливі країни розвинутого світу. Так, розрив у прибутках 10% найбагатших і 10% найбідніших росіян і українців складає від 1 до 25, а неофіційно – від 1 до 60 [5]. Подібної оцінки дотримується і відомий американський соціолог Майкл Буравой, який вважає, що в Росії і Україні сформувалося надзвичайно несправедливе суспільство з нерівними можливостями. З одного боку, будуються розкішні замки й палаци, з іншого – значна частина громадян цих країн живе в злиднях. Це не сучасний капіталізм, каже вчений. Це радше феодальний капіталізм, реальна економіка якого побудована на сировинних ресурсах [6].

За даними міжнародної соціологічної компанії Globesean, яка провела опитування серед населення 27 країн всіх регіонів світу в 2009 р., 5,5% жителів України іноді жебрачать і голодують. Трохи більше третини (36,6%) населення вистачає грошей тільки на продукти харчування, 38,2% – в цілому на проживання і тільки кожному шостому (16,0%) прибутків вистачає на все необхідне, крім збережень. Тобто переважна більшість населення України (96,5%) усі наявні засоби в основному використовують на прожиття [7].

На основі цих даних та порівнянні з критеріями розвинутих країн Заходу, де середній прошарок складає до 60–70% населення, про середній клас України на сучасному етапі говорити досить складно. В Україні ще не склалися відповідні економічні та правові умови для його формування. Державна сфера економіки України неспроможна підняти виробництво таким чином, щоб привести до позитивних змін у соціальній структурі. В той же час 130 багатих сімей України, за даними журналу "Фокус", які контролюють дві третини вітчизняного ВВП, не ризикують систематично вкладати у виробництво свій капітал [8]. Залишаються проблеми з іноземними інвестиціями. Внаслідок спаду виробництва не створюється попит на висококваліфікованих спеціалістів, менеджерів, науковців, фахівців відповідної структури виробництва, які, зрештою, і утворюють середній клас.

Ключову роль у класовій диференціації суспільства має відігравати загальна модернізація економічного життя і правового поля України, виважена приватизація державних підприємств, створення великої кількості дрібних та середніх власників, забезпечення реальних можливостей для висхідних вертикальних соціальних переміщень. На жаль, не контрольована державою приватизація бажаних результатів поки що не

дає. Так, за даними Фонду державного майна, Україна отримала від приватизації підприємств тільки 6 млрд. гривень за мінімальної вартості 650–700 млрд. гривень (більш ніж у 100 разів дешевше, тобто менше 1% їх вартості) [9]. В той же час податкова політика держави перебиває кисень для розвитку малого та середнього бізнесу. Обіцяні податкові канікули на п'ять років не стали реаліями для малого бізнесу України.

Історичний досвід переконливо свідчить, що орієнтація на першочергове (іноді фінансово необґрунтоване) задоволення найбідніших соціальних груп суспільства призводить до проїдання бюджету і не працює на перспективу. Ряд політиків і вчених аргументовано доводять, що особлива увага владних структур до провідних галузей економіки (особливо тих, що працюють на експорт) усебічно розкриває широкі можливості перед країною і створює реальні передумови для задоволення інтересів основної маси соціальних груп, у тому числі середнього прошарку суспільства.

Основну масу суспільства складають невеликі соціальні групи: гуртки, клуби, політичні товариства, творчі колективи, спортивні команди тощо. Польський соціолог Ян Щепанський вважає, що соціальною групою може бути певне число осіб (не менше трьох), які пов'язані системою відносин, в основі яких є певні інтереси і спільні цінності. Важливою групою соціальних суб'єктів політики є соціально-етнічні спільноти.

Соціальні спільноти можуть бути як суб'єктами, так і об'єктами політики. При цьому слід урахувати, що соціальна структура суспільства має динамічний і мобільний характер, вона постійно змінюється. Цей процес стосується всіх елементів соціальної структури і пов'язаний із природними демографічними змінами, міграцією населення, переходом з одного соціального прошарку в інший, змінами професійного характеру тощо. Закономірністю цього руху є формування умов життєдіяльності індивідів, що належать до різних спільностей, і тенденція до збереження соціальної неоднорідності. Це протиріччя вирішується зусиллями індивідів і держави.

Держава, політичні партії, громадські організації і рухи, будучи вагомими суб'єктами політики, представляють і виражають інтереси соціальних спільностей, діючи відносно них як об'єктів політики. Однак класи, соціальні прошарки, етнонаціональні утворення й особистості можуть бути політично активними самі по собі, захищати свої інтереси безпосередньо, тобто можуть бути суб'єктами політики. Це може статися лише тоді, коли соціум має можливість діяти самостійно відповідно до своїх інтересів і може впливати на поведінку й становище інших.

Соціальні спільноти як суб'єкти політики поділяються на первинні і вторинні (допоміжні). Первинні суб'єкти – це великі соціальні групи (класи), об'єднані спільністю інтересів і прагнень. Вони мають можливість і необхідність самоорганізації з метою отримання політичної влади і її

використання. Без виявлених ними своїх потреб були б неможливі ефективно функціонування політичних партій, розробка їх стратегії, програм, методів діяльності. Вторинними суб'єктами політики є різні політичні сили (інститути, їх органи, групи тиску і партії). Вони реалізують інтереси і волю великих суспільних груп і, користуючись їх підтримкою, можуть відігравати досить суттєву роль у політиці.

Особливе місце серед суб'єктів політичної діяльності посідає "політична еліта" (від фран. elite – "кращий", "відбірний"). Цим поняттям позначають провідні верстви суспільства, які здійснюють керівництво у певних галузях суспільного життя. Політична еліта, виконуючи роль колективного лідера тих чи інших верст суспільства, виступає сполучною ланкою між народними масами і державою.

Функції політичної еліти тісно переплітаються з діяльністю різних груп тиску, зокрема "лобі" (від англ. Lobby – кулуари, де депутати можуть спілкуватися між собою) [10]. Термін "лобі" використовувався для назви приміщення для прогулянок у палаті общин Англії (XVII ст.). Політичного відтінку це слово набуло через два сторіччя. В Англії цей термін стосувався певних неформальних кулуарних об'єднань у парламенті, котрі захищали інтереси окремих соціальних і політичних сил. "Лобізм" отримав поширення і в інших країнах. На жаль, ця політична практика має місце і в сучасній Україні. Вона характеризується діяльністю різних груп тиску, які здійснюють вплив на законодавчу й судову владу, діють при державних органах, усередині та зовні останніх.

Досить поширеним видом прихованих елементів соціальної структури, котрі певним чином виступають як суб'єкти політики, є родинно-земляцькі угруповання – "клани" та "мафії". *Мафія* (італ. mafia) в політиці – це незаконний, злочинний вплив на осіб, державні та громадські установи з метою досягнення його ініціаторами поставлених ними економічних або кадрових результатів [11]. Мафія і клановість породжують "корупцію" (від лат. corruptio – підкуп). Корупція поширена в багатьох країнах. Вона означає підкупність і продажність серед політичних і громадських діячів, урядовців і службовців державного апарату. майже завжди вона переплітається з організованою злочинністю [12].

Було б дивно, якби тіньова економіка України, що контролює близько половини економічного потенціалу держави, не мала б своїх людей на усіх щаблях вищої та місцевої влади. Україна, на жаль, – одна з найбільш корумпованих країн світу. Міжнародна неурядова організація "Міжнародна прозорість", починаючи з 1995 р., публікує Індекс сприйняття корупції. В цьогорічному рейтинзі, куди ввійшло 178 держав України нараховано лише 2,4 бали (з 10-ти можливих) і вона посідає тільки 134-те місце. Стільки ж балів нараховано Гондурасу, Бангладеш, Філіппінам, Азербайжану та африканським країнам Нігерії, Того, Сьєрра-Леоне і Зімбабве. Втішатися можна хіба тим, що в торішньому Індексі

сприйняття корупції наша країна посідала ще нижче – 146-те місце з балом 2,2 [13].

На різноманітність і динамізм суспільних структур впливає не лише економічний, але й політичний фактор. Одним із головних негараздів Радянського Союзу була його сумнозвісна соціальна політика, спрямована на усунення (інколи фізичне) з арени суспільно-політичного життя ряду соціальних прошарків: дворянства, буржуазії, офіцерства, інтелігенції, духівництва, купецтва, козацтва, заможного селянства. Класова селекція більшовицької партії зводилася до формування примітивної радянської тричленки: робітничого класу, колгоспного селянства і робітничо-селянської інтелігенції. Але повністю завершити цю соціальну практику радянська влада не змогла. У суспільстві залишився незначний відсоток підприємців, фермерів, комерсантів, збільшився прошарок люмпенів і маргіналів, бурхливо зростав прошарок партійно-державної бюрократії.

Люмпенство (нім. Lumpen – "лахміття"), за Марксом, – це пасивний продукт гниття найнижчих верств суспільства. Найчастіше цей термін вживається разом з терміном "пролетаріат" ("люмпен-пролетаріат") у значенні найбільш знедоленої, безробітної частини найманих робітників. Разом з тим у наш час цей термін може стосуватися й інших соціальних груп (представники яких теж можуть бути безробітними, працювати не за спеціальністю, не маючи змоги задовольнити свої елементарні потреби). Явище люмпенства, на думку автора, не можна зводити лише до суб'єктивних чинників. Певною мірою в розширенні цього прошарку винні і державні структури, які не створюють належні умови для вирішення соціальних проблем. У широкому розумінні люмпенство – лінива, пасивна частина населення, яка ладна жити будь-як, не здатна добре працювати за жодних умов чи стимулів. Прагнення реалізувати свою політичну суб'єктивність у люмпенів виявляється в тому, що вони успішно експлуатують соціально-політичні завоювання (ліквідація приватної власності на робочу силу, "безкоштовність" соціальних благ, поширення спекуляції, корупції тощо). Люмпени не задоволені державними структурами, бо розуміють свою непотрібність і нездатність до такої роботи. Це заздрісна, незадоволена і розлючена частина суспільства, яка більше, ніж інші групи, прагне до бунтів, мітингів, легко піддається на популістські заклики та провокації політичних авантюристів. Люмпени – захисники "люмпенського соціалізму", вони ототожнюють його із загальною "зрівнялівкою". Люмпенство – база демократії в її найбільш незрілих і первісних формах, що тягнє до охлократії. Така демократія призводить до дестабілізації всього суспільно-політичного життя.

Не сприяє політичній стабільності суспільства і така група, як *маргінали* (від лат. marginalis – "той, хто знаходиться на межі"). Вони не здатні до самостійної політичної активності, проте інколи прагнуть

нав'язати свою волю більшості і своєю деструктивною поведінкою впливають на політичні процеси. Маргінали – це особи або групи, які не здатні інтегруватися у велике співтовариство. Вони самі нехтують суспільством або суспільство зневажає їх, унаслідок чого маргінали опиняються поза межами своїх соціальних спільностей, втрачають характерні для них ідеали, норми і традиції. До маргіналів належать жебраки, нероби, бомжі, повії та ін. Це психологічно слабкі типи. Особливістю таких осіб є постійне побоювання бути відкинутими, постійна підозра в щирості оточення. Маргіналам притаманна охлократична свідомість, вони є руйнівниками правового і морального клімату, носіями тоталітаристської і людиноненависницької ідеології.

Посередниками між елітою і суспільством виступає така соціальна група, як *бюрократія* (від франц. – буквально "панування канцелярії"). Поняття "бюрократія" вперше з'явилося у 1745 р. і було запроваджено французьким економістом Вінсентом де Турне. Науковий аналіз поняття започаткований Гегелем, який розробив модель суспільства із трьох рівнів: 1) державна влада; 2) адміністрація; 3) громадянське суспільство. Пізніше Маркс поняття "адміністрація" замінив поняттям "бюрократія", під яким розумів буржуазний державний апарат. Він писав, що бюрократія має у своєму розпорядженні державу, і це її приватна власність. Усезагальне визнання отримала теорія М.Вебера, згідно з якою бюрократія втілює найбільш ефективні і раціональні способи управління. Вона найбільш компетентна, дисциплінована і законослухняна, отримує фіксовану платню і не має тих ресурсів, якими розпоряджається, що сприяє зменшенню корупції.

Проте американський соціолог Р.Мертон піддав різкій критиці ці погляди. Він переконливо довів, що бюрократія деградує і служить не суспільству, а собі, що орієнтацію на загальні інтереси бюрократія підмінює на власні корпоративні інтереси. Особливо це характерно для політичних ситуацій перехідного періоду, коли бюрократія починає відверто виявляти тенденцію до свавілля, використовує владні можливості, головним чином, для зміцнення своїх позицій у суспільстві і власного збагачення.

Незважаючи на протилежні оцінки М.Вебера і Р.Мертон на суть цієї проблеми, обидві концепції вбачають у бюрократії самостійну соціальну групу, що має великий вплив на політику. В сучасній політології також має місце точка зору, згідно з якою бюрократія є самостійним класом (російський філософ М.Бердяєв, югославський політолог М.Джилас). Клас бюрократії як самостійний суб'єкт політики – породження авторитарного стилю керівництва суспільством. Так, характерною рисою радянської бюрократії було те, що вона була суб'єктом самодержавної політики, виступала і законодавцем, і виконавцем, і власником апарату державної влади.

Бюрократія необхідна і демократичному суспільству, в якому свою політичну діяльність спрямовує на захист інтересів народу. Політичне життя в XXI ст. вимагає усунення бюрократії як монополіста на владу, формування відповідальної і підконтрольної бюрократії, що діє відповідно до інтересів усього суспільства. Вирішення цієї проблеми – одне з головних завдань у сучасній Україні.

Важливе місце в політичній науці й практиці займає з'ясування проблеми факторів політичної активності соціальних спільностей у сучасній Україні. Протягом сторіч краді мислителі мріяли побудувати суспільство на засадах рівності і соціальної справедливості. Але змінювалися формації, а влада залишалась у руках меншості і діяла тільки в її інтересах. Не виконала свої програмні завдання Велика французька буржуазна революція. Жовтень 1917 р. накреслив величні плани радикальних перетворень, народ пішов за гаслами більшовиків, проте гасла народовладдя стали великим міфом. Із середини 80-х рр. становище в Радянському Союзі стало стрімко змінюватись, але перебувду суспільно-політичного життя на засадах демократії і соціальної рівності не було завершено.

Зі здобуттям незалежності соціальна структура України стала досить строкатою, виникли нові соціальні прошарки, зросла політична активність широких мас. Проте повністю подолати інерцію аполітичності, соціальної пасивності за 19 років незалежності виявилось неможливим. Значним кроком політизації соціальних спільностей, їх суспільної активності стали події Помаранчевої революції, але об'єктивні труднощі перехідного етапу та суб'єктивні прорахунки владних структур, пов'язані, перш за все, з відсутністю чіткої стратегії політичної та економічної реформ, залишаються головною перепоною соціальної активності громадян сучасної України.

Важливу роль у політичному житті відіграють соціально-демографічні спільноти. Основою їх розрізнення є статеві (чоловіки і жінки) та вікові відмінності (молодь, особи середнього, старшого та похилого віку). На сьогодні у світі і в Україні залишається актуальною проблема забезпечення не лише формально-юридичної, а й фактичної рівності жінок із чоловіками, усунення дискримінації жінок в оплаті праці, наймі на роботу, їх місця у владних структурах. Наприклад, на сучасному етапі лише 7% Верховної Ради України становлять жінки, жодної з них нема в складі Кабінету Міністрів.

Об'єктивно активною в суспільно-політичному житті є така соціально-демографічна група, як молодь, вікові межі якої визначаються в інтервалі 14–16 (вік статевого дозрівання) і 25–30 років (вік закінчення навчання і початку самостійного трудового життя). Безперечно, молодь – це найбільш енергійна і смілива частина суспільства. Разом із тим молодь іноді переоцінює свої можливості, їй притаманні зайві емоції,

відсутність політичного досвіду. Особливе місце в молодіжному середовищі посідає студентство. Його політична активність має глибинні традиції. Відома їх роль у русі народників, участь у революціях і національно-визвольній боротьбі, Русі опору під час Другої світової війни, у боротьбі проти тоталітарних режимів. По суті, зі студентських виступів на початку 1986 р. в Алма-Аті почався рух за державну незалежність на теренах Радянського Союзу.

У багатьох країнах діє законодавство, яке передбачає створення умов для соціального становлення та розвитку молоді, забезпечення правових і політичних гарантій здійснення цього процесу. Це законодавство складає правову основу особливого виду політики – молодіжної політики. Так, в Україні прийнята Декларація "Про загальні засади державної молодіжної політики", діє Закон "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді". Останні події в Україні свідчать про посилення інтересу молоді, особливо студентства, до політики. Молодь усе більше не хоче відігравати роль прохідних пішаків у виборчих інтригах амбіційних, непорядних і некомпетентних політиків. Зростає розуміння залежності долі Вітчизни і власної долі від діяльності молодіжних організацій, особистої політичної свідомості і культури.

До соціальних суб'єктів політики належать соціально-професійні спільноти – робітники, службовці, інтелігенція, селяни, підприємці. За останні роки в Україні відбулися певні зрушення, спрямовані на захист інтересів цих соціальних прошарків. Підвищено заробітну плату лікарям, учителям, працівникам культури, військовослужбовцям тощо. Проте неухильне зростання цін на комунальні послуги, товари широкого вжитку, інфляційні процеси в умовах стабільної нестабільності політичного та економічного життя українського суспільства за збереження глобальної фінансово-економічної кризи викликає великий сумнів у виконанні чергових виборчих програм з боку владних структур України. Проведення ефективних політичних реформ традиційно відкладається на невизначений час.

Результати міжнародних соціологічних досліджень на тему "Масова невдоволеність капіталізмом – двадцять років після падіння Берлінської стіни" свідчать, що капіталізм не виправдав своїх очікувань на пост-радянському просторі. Вчені вважають, що основними причинами такого стану є, перш за все, завищені очікування суспільства, психологічна неготовність людей до економічної нерівності і відсутність державного захисту, а також вибір найгіршого різновиду капіталізму.

Крім об'єктивних труднощів перехідного етапу, соціологи називають суб'єктивні фактори – підпорядкованість механізмів ринкових реформ особистим інтересам політиків, олігархів, чиновників. Успіх ринкових відносин учені пов'язують із трансформацією свідомості громадян.

Загальна криза, яка продовжує охоплювати майже всі сторони українського життя, має суттєвий вплив на становище більшості соціальних спільностей. До формування могутнього середнього класу ще далеко. Адже криза суттєво погіршила життя багатьох (79,4%) українських громадян. Родини майже кожного третього опитуваного (27,4%) зіткнулися з несплатою заробітної плати, кожного п'ятого (19,2%) – зі звільненням з роботи [14].

Вагоме місце серед соціальних спільностей посідають пенсіонери. В сучасній Україні їх нараховується більше 13 млн. чоловік. Близько 5 млн. з них – діти війни [15]. На жаль, держава і досі не оцінила їхніх заслуг. За останні роки збільшено розміри мінімальної пенсії. Проте пенсія переважної більшості громадян України ще не досягла рівня прожиткового мінімуму. Принцип справедливості у визначенні пенсії просто відсутній. Так, майже 60% українських пенсіонерів отримують не вище 800 гривень. В той же час розміри пенсій державних службовців, банкірів, митників, науковців, народних депутатів – значно вищі. Наприклад, пенсія народного депутата – у 18 разів більша, ніж у простого українця [16]. Гострота пенсійних проблем полягає ще в тому, що останнім часом лише накопичень Пенсійного фонду для сплати пенсій громадянам України традиційно не вистачає. Вирішення цієї проблеми відбувається за рахунок надходжень із загального бюджету країни. Це створює відповідну напругу у вирішенні інших економічних і соціальних проблем. Адже пенсійні виплати складають майже п'яту частину ВВП [17].

Як і в усьому світі, українська нація старішає і кількість пенсіонерів відповідно зростає. Вже сьогодні в Україні на 10 працівників припадає до 9 пенсіонерів. Спроби зупинити цю тенденцію через підвищення пенсійного віку жінок викликає супротив громадськості. Адже за показниками середньої тривалості життя в останнє десятиріччя, за даними Програми розвитку ООН, Україна з 45-го місця спустилася на 102-е [18]. Тому є небезпека, що не всі працюючі українки зможуть скористатися своїм правом на пенсійне забезпечення. Підвищувати потрібно не пенсійний вік, а офіційну заробітну плату, на основі якої призначається пенсія.

Без суттєвих звершень в аграрному виробництві і соціальній сфері українського села неможливі невідкладні якісні зміни у житті селянства, до якого належить третина всього населення України. З різних причин щороку в середньому зникає до 50 українських сіл.

Можна зрозуміти, що в умовах ринкової економіки в суспільстві мають бути багаті й бідні. Але, на жаль, між першими та другими – справжня безодня. 200 товстосумів України (8 мільярдерів і 192 мільйонери) володіють капіталом у 50 млрд. доларів [19]. В той же час переважна більшість населення країни має дохід на одного члена сім'ї менший від прожиткового мінімуму. Відповідно до даних Gredit Suisse, Україна

сьогодні посідає передостанню 39-у позицію за рівнем добробуту громадян у Європі, обігнавши лише Молдову [20].

Зауважимо, що бідність – це не лише рівень доходів. Коли люди втрачають можливість жити по-людськи, вони втрачають власну гідність. Відомий американський економіст-ідеолог Нового курсу президента Франкліна Рузвельта Джон Кейс підкреслив, що коли тисне бідність, трудящі класи впадають в апатію, стають інертними й безсилими.

Безперечно, головною проблемою всіх соціальних цінностей є демографічна проблема. Напружена демографічна ситуація склалася в більшості розвинених країн світу. Природне зменшення населення в цих країнах в основному відбувається за рахунок низького рівня народжуваності з одночасним старінням населення. За таких обставин по суті головним порятунком від негативних наслідків демографічної кризи для країн Європейського Союзу є збільшення обсягів імміграції.

Складність соціально-демографічної ситуації в Україні на етапі переходу до ринкових відносин пов'язані не лише з названими вище чинниками. Головними причинами падіння народжуваності й зростання смертності є наявність тривалої політичної і соціально-економічної кризи в Україні, катастрофічний стан у галузі охорони здоров'я. В результаті нас уже давно не 52 млн., як у далекому 1992 р. Чисельність населення України продовжує скорочуватися і вперше за роки новітньої історії опустилася нижче рівня 46 млн. осіб. На 1 липня 2010 р. воно нараховує 45859 тис. осіб [21]. Таких втрат за мирного часу в ХХ ст. не зазнала жодна Європейська країна. За прогнозами Інституту демографії та соціальних досліджень Національної Академії наук, якщо подібна демографічна ситуація збережеться й надалі, то населення України може скоротитися до 36 млн. у 2050 р. [22].

Наявність названих конкретних проблем є основною причиною дестабілізації суспільного життя, а необхідність їх вирішення – важливим чинником політичної активності соціальних спільностей. До гарантій їхньої участі в суспільно-політичному процесі потрібно віднести достатній рівень загальної і політичної культури громадян, реальність законів, ідеологічний плюралізм, професіоналізм, прозорість і відповідальність усіх владних структур, прискорення формування громадянського суспільства. Дані фактори посилять дієвість політичної активності соціальних спільностей, прискорять проведення необхідних перетворень в Україні.

Література

1. Політологічний енциклопедичний словник / [за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна]. – К. : Генеза, 1997. – С. 335.
2. Советская историческая энциклопедия. – М., 1963.
Т. 4. – 1963. – С. 438–439.
Так само. – М., 1973.

- Т. 14. – 1973. – С. 610–611.
3. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.].
Т. 28. – С. 321.
4. Філософія політики. – К. : Знання України, 2002. – С. 516.
5. Бульвар Гордона. – 2009. – № 7.
6. Дзеркало тижня (далі – ДТ). – 2010. – 21 серпня.
7. ДТ. – 2010. – 17 липня.
8. ДТ. – 2010. – 17 червня.
9. Сирота М. Україна в геополітичному просторі третього тисячоліття / С. Сирота. – К., 2007. – С. 114.
10. Политика : толковый словарь / под ред. Айна Маклина (русско-английский). – Москва : Издат. дом "Инфра-М". 2001. – С. 301.
11. Філософія політики. – С. 350.
12. Там само. – С. 300.
13. Україна молода (далі – УМ). – 2010. – 28 жовтня.
14. ДТ. – 2010. – 17 липня.
15. Сирота М. Названа праця. – С. 153 ; Гарт. – 2010. – 7 травня.
16. УМ. – 2010. – 26 лютого.
17. Там само.
18. ДТ. – 2010. – 25 вересня.
19. Гарт. – 2010. – 4 квітня.
20. ДТ. – 2010. – 30 жовтня.
21. Гарт. – 2010. – 8 серпня.
22. УМ. – 2010. – 19 травня.

Городецька М.О.

ПАРАДОКС ІСНУВАННЯ ФІРМИ

Термін "фірма" одразу ж налаштовує на сприйняття інформації, яка відноситься до функціонування ринкового простору. Адже за часів планової (командної) економіки ні про яку фірму не могло бути й мови. Йшлося про підприємство як основну первинну форму організації соціалістичного народногосподарського комплексу країни. Натомість поняття "фірма" асоціювалося з ринковим способом господарювання. З плином часу асоціативний ряд дещо змінився, оскільки трансформаційні процеси, що відбувалися в постсоціалістичних країнах, призвели до радикального або поетапного реформування їхніх економічних систем і, відповідно, до переосмислення сутності ознак первинних форм організації діяльності економічних суб'єктів.

Людство знає дві основні форми організації господарської діяльності: спонтанний порядок та ієрархія. Спонтанний порядок передбачає

узгодження дій завдяки ринку, коли рішення приймається учасником угоди самостійно на основі власних мотивів та доступної інформації. При цьому значний вплив на прийняття рішення відіграє інформація щодо цін.

Ієрархія – це підпорядкування індивідуальних дій окремих учасників розпорядженням центральної влади ("ієрархія" походить від гр. *hierarchia* – священна влада). Роль координатора в ієрархічній системі виконує керівник, накази якого приймаються та виконуються підлеглими як обов'язкові. За цієї форми організації економіки пріоритетне значення відіграє не ціна, а диктат керівника.

Радянська економічна наука вважала, що ієрархія притаманна соціалізмові, тоді як ринковій системі властивий виключно спонтанний порядок. Насправді ж усе набагато складніше. Адже за своєю внутрішньою структурою фірма є типовим прикладом ієрархії. Вона працює як цілісна налагоджена система, всередині якої діє принцип підпорядкування працівників фірми розпорядженням керівника.

Виникає парадоксальна (на перший погляд) ситуація: якщо ринок має феноменальну здатність стихійно оптимізувати економічну діяльність суб'єктів, то чому ж поряд зі стихійним порядком виникають і успішно функціонують фірми, які використовують ієрархічний принцип організації? Відповідь на це питання більш ніж 70 років тому запропонував американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки 1991 р. Рональд Коуз у знайій статті "Природа фірми" (1937 р.).

Центральну роль у запропонованій теорії Р.Коуз відводить поняттю "трансакційні витрати". Діяльність фірми пов'язана з виробничими витратами. Проте, окрім витрат, які безпосередньо відносяться до виробництва, фірма здійснює й невиробничі витрати. Вони виникають у процесі господарської діяльності й включають витрати на підготовку угоди та її подальшу реалізацію. Такі витрати отримали назву трансакційних витрат (від лат. *transactio* – угода). Дійсно, з метою здійснення угоди фірмі необхідно:

- 1) обрати потенційних партнерів, зібрати дані щодо них (інформаційна складова витрат);
- 2) впевнити їх у вигідності здійснення угоди (увесь комплекс маркетингових і рекламних зусиль);
- 3) провести перемовини, скласти угоду (витрати на безпосереднє укладання угоди);
- 4) забезпечити гарантії виконання угоди (витрати необов'язкового виконання угоди).

Трансакційні витрати складають значні суми. Вважається, що в США та країнах Західної Європи на покриття трансакційних витрат у сучасних умовах виділяється до 50% вартості вироблених товарів і наданих послуг. Підрахунків по Україні, на жаль, немає. Проте не викли-

кає сумніву той факт, що в умовах погано організованого ринку, низької договірної дисципліни, дефіциту комерційної інформації, слабого правового забезпечення угод вони екстремально великі.

Значні розміри трансакційних витрат пов'язані з тим, що проблема реалізації в ринковій економіці за умови обмеженості попиту є досить складною. Дорогим, хоча й меншою мірою, аніж організація збуту, є і пошук необхідних ресурсів. Крім того, завжди існує ймовірність обману, викривлення інформації щодо споживчих властивостей товарів та їх реальної цінності, недобросовісності контрагента.

Фірма й ринок – альтернативні способи економічної організації. Виробництво може бути організоване децентралізовано, за допомогою суто ринкових відносин, але можливе використання й ієрархічного принципу організації всередині однієї фірми.

Наприклад, автомобільні компанії зазвичай самостійно розробляють дизайн машини. Це – ієрархічне рішення: дизайнери, що працюють у фірмі, реалізують наказ директора щодо розробки дизайну автомобіля, який би відповідав характеристикам, що були визначені керівництвом фірми. Проте відомі й реальні приклади замовлення проекту за межами фірми. Тут спостерігаються прояви стихійного порядку: фірма купує на ринку готовий проект дизайну, не займаючись особисто його розробкою. Якщо в першому випадку підприємство організує реалізацію проекту, а отже, повинно слідкувати за якістю, термінами й вартістю його здійснення, то в другому – все це забезпечується стихійними силами ринку. Конкуренція між незалежними дизайнерами відповідно до принципу "невидимої руки" змушує їх намагатися найкращим чином задовольнити вимоги замовника.

Вочевидь, в умовах ринку вибір конкурентного способу економічної організації визначається розмірами трансакційних витрат, які відповідають кожному з цих способів. Фірми (ієрархічний шлях) виживають у тих умовах, коли трансакційні витрати всередині фірми нижчі за аналогічні ринкові витрати. Інакше перемагає стихійний порядок.

На практиці в різних сферах економічного життя перевагу отримує то один, то інший спосіб економічної організації. Так, аудиторську перевірку своїх бухгалтерських книг жодна фірма не робить особисто. І навпаки, таємні комерційні проекти ніколи не довіряють стороннім, доручаючи їх здійснення своїм перевіреним співробітникам.

В цілому ж факт найпоширенішого розповсюдження фірм у ринковій економіці свідчить про значне зниження трансакційних витрат за рахунок використання всередині підприємства ієрархічних способів організації. Інакше фірми ніколи б не стали панівною організаційною формою виробництва.

Постає питання: які фактори забезпечують більш високу ефективність фірми порівняно зі стихійним порядком? До таких факторів відносяться:

1. Ефективне проведення складних операцій

Фірма краще пристосована до проведення складних операцій і координації спеціалізованих ресурсів. Специфіка функціонування фірми пов'язана з необхідністю проведення цілого ряду трансакцій. При цьому, ресурси, що залучаються, по-перше, необхідні на тривалий термін і, по-друге, мають спеціалізований характер.

Акумуляючи значну кількість ресурсів на тривалий час, фірма має можливість замінити ряд окремих трансакцій із залучення факторів одним єдиним довгостроковим контрактом. Це призводить до значного скорочення розміру трансакційних витрат. Якщо б аналогічні трансакції здійснювалися через ринок, то виникли б додаткові витрати щодо встановлення ціни кожного фактора, проведення перемовин, укладання окремої угоди з кожної ринкової трансакції. Уявімо собі, що директор компанії замість того, щоб скористатися послугами секретаря, постійно звертався б на вільний ринок у пошуках стенографістки, яка потрібна була б йому лише на деякий час, чи людини, яка б розібралася з кореспонденцією, чи офіціанта, який би заварив і подав чай чи каву. Абсурдність передоручення ринкові всіх цих функцій не викликає сумніву.

Наявність ієрархії всередині фірми дозволяє управляти розміщенням та використанням ресурсів, що сприяє скороченню витрат. За допомогою звичайного наказу, в разі потреби, керівник має можливість залучити додаткових робітників чи перерозподілити всередині компанії матеріальні та фінансові ресурси. Якщо б кожна операція була пов'язана із зовнішніми постачальниками (виключно ринкове, неієрархічне рішення), то такі дії були б просто неможливими.

2. Зменшення ризику недобросовісності партнерів

Укладання угоди може супроводжуватися недобросовісною поведінкою однієї зі сторін, як-от: прямим обманом; приховуванням дійсних причин її укладання; використанням інформації, яка доступна лише одній зі сторін-учасниць угоди і т.ін. Щоб уникнути таких негативних явищ, фірма запроваджує запобіжні заходи, створюючи систему контролю за виконанням зобов'язань. Форми контролю можуть бути різними: дієва мотивація управлінців на успіх фірми, атестація працівників, аудиторські перевірки, проведення планових і позапланових ревізій, інвентаризація та ін.

І в цій справі визначну роль відіграє існуюча у фірмі ієрархія. Керівник має право використовувати будь-які форми перевірок, тоді як при спілкуванні з незалежним постачальником товарів і послуг це було б украй складно. Наприклад, порівняємо дві досить знайомі пересічному українцеві ситуації. Роботу бухгалтера, касира та інших фінансових працівників фірми можна проконтролювати в будь-який момент. Таким чином, усередині фірми легко перевірити, де знаходиться кожна

готівкова копійка. А ось з'ясувати, що за межами фірми робить банк з її грошима і чи не розтрачені вони взагалі, завдання, як відомо, в нашій країні не з легких. І хоча розробка та проведення заходів контролю коштують певних витрат, фірма в цілому виграє, оскільки уникає чи мінімізує економічну недобросовісність контрагентів.

3. Покращення адаптації

Фірма простіше адаптується до раптових змін ситуації. Підвищена пристосованість фірми до неочікуваних обставин, що можуть виникнути в будь-який момент часу, знову ж таки пов'язана з існуючою в ній ієрархією.

Більшість несподіванок досить легко регулюється простою зміною наказів. Так, український шок девальвації і краху банківської системи 2008 р. створив для підприємств величезні проблеми ззовні, у відносинах на ринку. Суперечки щодо тлумачення текстів контрактів стосовно умов, що змінилися, судові стягнення та позасудові проблеми утворили довжелезний шлейф наслідків, який виник у результаті неочікуваних рішень уряду та НБУ. Проте всередині фірм проблем, які не можна було б вирішити, практично не спостерігалось. Керівництво будь-якої серйозної фірми мало достатню владу, щоб забезпечити виконання завдань обраного курсу. Хоча досить часто воно змушене було приймати болючі рішення: масові або часткові звільнення, зменшення заробітних плат, відмова від інвестиційних проектів, терміновий продаж нерухомості.

Ще одним важливим моментом є те, що фірма як організація, яка здатна до передбачення, може прогнозувати розвиток подій, завчасно накопичувати резерви з метою мінімізації наслідків.

Отже, хоча фірма не може повністю уникнути трансакційних витрат, виконання операцій у межах фірми передбачає менші витрати, ніж аналогічні витрати за умов ринкової організації. Фірма є своєрідним засобом економії трансакційних витрат.

Однак, якщо фірма з її ієрархічним принципом організації є більш ефективною в порівнянні з ринковою організацією, то чому поряд з фірмами існує ринок? Чому вся економіка не може бути зорганізована як одна велетенська фірма?

Відповідь очевидна. Зі збільшенням розмірів фірми відбувається зростання витрат на організацію додаткових трансакцій усередині фірми. Отже, фірма може нарощувати свої масштаби лише до тієї межі, за якої витрати на організацію однієї додаткової трансакції всередині фірми будуть дорівнювати витратам з проведення аналогічної трансакції шляхом обміну на відкритому ринку або зрівняються з витратами на її організацію іншою фірмою.

Із збільшенням масштабів фірми зростає й кількість здійснюваних нею трансакцій. З часом їх стає так багато, що одна людина, виходячи зі

своїх фізичних можливостей, не в змозі з ними впоратися. Починаючи з цього моменту, підприємець, який займається координацією ресурсів, не здатний оптимально розмістити і використати фактори виробництва, починає робити помилки в процесі управління. Це явище в економіці отримало назву "феномен втрати контролю". Щоб вийти з такого становища, необхідно створити управлінську піраміду, яка б розподіляла процес прийняття рішень між багатьма людьми. Проте тут з'являється інша небезпека.

Фірма, яка нарощує свої масштаби, одночасно породжує ефект викривлення інформації з причини того, що остання неодноразово передається від працівника до працівника. Оскільки керівник працює напряму лише з невеликою кількістю підлеглих, то збільшення розмірів фірми супроводжується зростанням рівнів ієрархії. Передача інформації від рівня до рівня затримується, досить часто до того ще й спотворюється. Відбувається бюрократизація фірми, тобто втрачається гнучкість рішень, що приймаються, і з'являються помилки.

Ще однією проблемою, яка виникає зі збільшенням розмірів фірми, є послаблення мотивації. У велетенській корпорації менеджери різних рівнів – лише наймані працівники, які досить часто виконують свою роботу без ентузіазму та ініціативи, на відміну від заповзято налаштованого на успіх господаря малої фірми. Ринок здатний створювати та підтримувати більш могутні спонукальні мотиви. Тому велика фірма змушена зазнавати додаткових витрат щодо організації контролю за належним використанням виробничих факторів.

Нарешті, зростання трансакційних витрат відбувається також у зв'язку з потребою вести додатковий облік та складати звітність.

Постають нові питання: до яких розмірів фірма може розширяться? де проходить межа ефективності фірми? що слугує критерієм її оптимальності?

Критерієм оптимальності для фірми є розмір трансакційних витрат. Як тільки трансакційні витрати на управління всередині фірми починають перевищувати витрати на ринкові трансакції поза нею, розмір фірми необхідно обмежувати, бо вона стає неефективною. В мікроекономіці така поведінка виробника (фірми) регулюється так званим "золотим правилом" вибору оптимуму: $MC = MR$ з тією лише різницею, що замість граничних витрат (MC) розглядаються внутрішньофірмові трансакційні витрати, а замість граничного доходу (MR) – зовнішні трансакційні витрати.

Саме за цим правилом і відбувається розвиток багатьох великих фірм. Швидке зростання фірми і збільшення її розмірів урешті-решт призводили до надмірної ієрархії та бюрократизації організаційних структур. Спостерігалось значне зростання витрат з передачі інформації, необхідної для прийняття рішень; процес їх прийняття гальмувався.

Фірма втрачала гнучкість, стрімко погіршувались економічні показники. Результатом могло бути або закриття фірми, або скорочення її розмірів шляхом продажу частини заводів, звільнення робітників і менеджерів. Щоб запобігти такій ситуації, фірми вдалися до сполучення ієрархічного принципу організації та спонтанного порядку всередині самих себе. Вони почали виокремлювати в межах своєї загальної структури самостійні організаційні ланки – "центри прибутку", завданням яких було відрахування прибутку в штаб-квартиру компанії, а натомість вони отримували широкі права щодо самоуправління. Подібна система управління робить "центри прибутку" досить схожими на незалежні фірми менших розмірів і за рахунок такого "скорочення розмірів" зменшує внутрішньофірмові трансакційні витрати.

Однак "центри прибутку" не знімають цілком проблему неефективності надмірного гігантизму. Можливості децентралізації структури фірми мають межі, перевищення яких призведе до її перетворення на конгломерат підрозділів, управляти якими не буде ніякої змоги.

Таким чином, у парадоксальності існування фірми криється більш глибока парадоксальність подальшого існування людської цивілізації.

Література

1. Фишер С. Экономика / С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи ; пер. с англ. – М. : Дело ЛТД, 1997. – С. 231–251.

2. Хайман Д. Н. Современная микроэкономика: анализ и применение : в 2 т. / Д. Н. Хайман ; пер. с англ. – М. : Финансы и статистика, 1992.

Т. 2. – 1992. – С. 267–323.

Єфремов В.В.

ЕЛЕКТРОННІ ГРОШІ: ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ В КОРИСТУВАННІ НИМИ

Гроші є продуктом історичного розвитку людської цивілізації, рушійними силами якої виступає духовний та матеріальний елемент. Природа суспільства, як і природа продуктів його життєдіяльності, до яких відносяться і гроші, ідентична. Виходячи з цього, гроші становлять єдність ідеального та матеріального.

Розвиток світової економічної думки, який відображає шлях еволюції людської цивілізації, засвідчує, що одні представники економічної науки абсолютизували одну сторону грошей, а другі – іншу. Для одних економістів гроші були умовною річчю, завдяки якій спрощується обмін, для других гроші – це матеріальна субстанція, "усі екземпляри

якої володіють однаковою якістю" [1]. На наше переконання, такий однобічний підхід у розумінні природи грошей не є правильним.

Щоб зрозуміти, як взаємодіють ідеальне з матеріальним у грошах, потрібно розглянути економічну діяльність окремої людини, яка є невід'ємним елементом суспільства. Вступаючи в економічні відносини з іншими членами суспільства, людина спочатку використовує ідеальні гроші, здійснюючи необхідні розрахунки у голові, завдяки своїй розумовій діяльності, а потім справа переходила у матеріальну площину. З допомогою реальних грошей укладалась економічна угода. Виходило, що первинним виступали ідеальні гроші, а вторинним – матеріальні. Така взаємозалежність ідеальних і матеріальних грошей становлять об'єктивну реальність.

Гроші як єдність ідеального та матеріального мають подвійну систему цінностей. Цінність ідеальних та матеріальних грошей завжди співпадає. Але потрібно визнати, що матеріальна цінність грошей на певному історичному етапі розвитку суспільства була визначальною. Можна погодитися з К.Марксом, який вважав, що цінність ідеальних грошей "залежить від реального грошового матеріалу" [2]. Тобто цінність реальних грошей автоматично переносилася на ідеальні гроші, які використовувались людиною для того, щоб здійснити правильний вибір.

Практика, яка є критерієм істини, засвідчує, що значення грошей для людини залежить від сформованої у суспільстві системи цінностей. Якщо в суспільстві цінуються матеріальні блага, то будуть цінуватися гроші як представник матеріального світу. У тому разі, коли в суспільстві пріоритет мають духовні блага, то і цінуватись будуть мислено уявлені гроші. Річ не в тім, що виступає грошима, а в тому, щоб з їх допомогою задовольнялися потреби людини.

Увійшовши як незмінний компонент суспільного життя, до якого звикають і яким користуються, підводячи під нього законодавчу базу, гроші стають суспільним інститутом, який виступає гарантом економічної безпеки людини. Як суспільний інститут гроші здатні виражати різні символи, які виконують у суспільстві комунікативну функцію. У свій час навіть К.Маркс допускав, що "золоті гроші в обігу випарюються до свого власного символу" [3]. Але він вбачав прірву між реальними грошима та їх символом, оскільки перші, на його переконання, мають вартість, а другі – ні. Перехід суспільства до користування символами грошей замість реальних грошей відбувається завдяки існуванню довготривалих економічних стосунків, які перетворюються на звичку та традицію. Навпаки, якщо економічні стосунки відбуваються від випадку до випадку, то основою цих стосунків ставали реальні гроші. Досконала форма грошей визначається розвитком банківської системи. Спочатку це були металеві гроші, потім паперові, надалі кредитні, а на сучасному етапі ними стають електронні гроші.

Будучи виразником суспільного багатства, гроші, маючи загальне призначення, завжди є власністю конкретної особи. Вони, так би мовити, є складовою частиною рухомого майна людини. Безумовно, у всі часи та історичні епохи гроші приваблювали до себе злочинців. Захистити свою власність у грошах від посягань було практично неможливо, незважаючи на діючі закони, бо вони не відображали індивідуальність конкретної людини. Довести, що відповідна сума грошей, яка була вкрадена, належить конкретній особі, не мало перспективи. Це привело до того, що саме гроші стають основним об'єктом економічних злочинів. Спроба розв'язати протиріччя між суспільним та особистим, яке закладене в грошах, сприяло виникненню ідеї переходу до користування приватними грошима. Але вона так і не була реалізована [4].

З появою **електронних грошей** дану проблему деякою мірою вдалося розв'язати. У пластиковій картці вдалося поєднати загальне з індивідуальним. Пластикова картка, становлячи визначальну загальну цінність, дає можливість користуватися нею лише певній особі. Завдяки пластиковій картці людина має доступ до інформаційної системи суспільства, а також до міжнародної платіжної системи. Вона відчуває свою належність не до конкретної країни, а до всієї планети Земля. Тобто стає повноправним громадянином світу. На початку XXI ст. велика частка світового ринку пластикових карток належить наступним банківським асоціаціям: VISA, Europay Mastercard та American Express.

Формування інформаційного суспільства передбачає розвиток електронних форм зв'язку. Провідні країни світу скористалися цим, утворивши електронні гроші для використання їх у розрахунках на внутрішньому та зовнішньому ринках. Щоб користуватись електронними грошима, потрібен доступ громадян до Інтернету. Найбільш популярними електронними банківськими системами є: "Яндекс. Деньги", Webmoney та інші, у яких подібний принцип роботи. Для відкриття рахунку в електронній банківській системі необхідно спочатку зареєструватися на її офіційному сайті, після чого отримати номер кошика та пароль. Управління рахунком здійснюється через веб-інтерфейс або з допомогою спеціальної програми (це може бути програма "Інтернет. Кошки" або WM Keeper Classic), яку скачують і встановлюють на свій комп'ютер. Після реєстрації в електронній банківській системі слід покласти гроші на рахунок і можна ними користуватися. Вперше в історії людської цивілізації створюється можливість під час розрахунків використовувати ідеальні, а не реальні гроші. В той же час зв'язок ідеальних грошей з реальними не ліквідується. За потреби кожен громадянин має можливість перевести електронні гроші у реальні. Для цього потрібно відкрити рахунок у банку [5].

Відкривши рахунок в електронній банківській системі, людина отримує безліч переваг, найбільша з яких полягає в економії часу. Не

виходячи з квартири, кожен може здійснювати платежі за комунальні послуги, оплачувати сотовий і міжнародний зв'язок, здійснювати покупки в Інтернеті, де блага та послуги набагато дешевші, ніж у звичайних торговельних закладах, купляти залізничні та авіаквитки, надавати у борг і самому отримувати кредит, а також проводити операції з нерухомістю [6]. Крім того, можна здійснювати обмін валюти в обмінних пунктах через системи Roboexchange, Onlinechange.

Незважаючи на очевидні переваги у користуванні електронними грошима, багато громадян ставляться до них з обережністю. Їх лякає технологічна складність у користуванні електронними грошима. Річ у тім, щоб усе населення країни користувалось електронними грошима, повинна бути загальна комп'ютерна грамотність. Оскільки її немає, то перевагу у користуванні електронними грошами отримує молодь.

В Україні, яка інтегрується у світове господарство, існує урізаний варіант електронних грошей. Тут розповсюдження набули пластикові картки для отримання заробітної плати та пенсії. Дані картки мають обмеження у використанні (вони забезпечують тільки переведення безготівкових коштів у готівку). Така співпраця громадян України з банківською системою має не взаємовигідний, а вимушений характер.

Прагнучи до більш тісного співробітництва, банківська система України почала використовувати **платіжні дебетні картки**, які дозволили здійснювати розрахунки за покупки у торговій мережі по всій території України. Тривалість стосунків між клієнтом та банківською системою залежала від наявних коштів на платіжній картці, які клалися на неї і не поповнювалися. Клієнт банківської системи не замислювався про заощадження власних коштів на рахунок, а значить, не допускав можливості про свою співпрацю з банківською системою на довготривалій основі.

Світова фінансова криза 2008 р. змусила банківську систему України піти на неординарний крок – випустити **депозитні картки**, замороживши на певний час користування **кредитними картками**, власникам яких дозволялося брати позику у розмірі трьох окладів. Депозитна картка – це симбіоз платіжної та депозитної картки. Клієнт здатний використовувати дану пластикову картку для своїх розрахунків, знімати з неї кошти або поповнювати їх, на залишок суми нараховується відсоток. Підвищивши розмір відсотка, банківська система України намагається вплинути на поведінку своїх клієнтів. Усе робиться для того, щоб клієнти обмежували свої наміри і якомога менше витрачали свої кошти, які б залишались у розпорядженні банківської системи. В Україні ще немає єдиної мережі банкоматної системи. В перспективі лише планується її створити (на сучасному етапі існують п'ять об'єднань банкоматних мереж) [7], від чого електронні гроші стануть ще більш доступними для громадян, а комісійні стануть нижчими. На 1 січня 2009 р. в Україні нараховувалось 27,9 тис. банкоматів. У середньому один банкомат за

місяць проводить 2–2,5 тис. трансакцій, у той час як нормою вважається 4–5 тис. трансакцій [8].

Доступ до глобальної електронної мережі банківської системи дає змогу кожному підключатися до неї у будь-якій точці світу і здійснювати відповідні розрахунки. Це величезне досягнення людської цивілізації, коли проста пересічна людина почуває себе громадянином світу. Але доступність електронної мережі банківської системи одночасно супроводжується високою відповідальністю кожного за нерозголошення персональної інформації стосовно власного фінансового стану, бо саме він стає запорукою економічної безпеки людини. Якщо приватна інформація про фінансовий стан потрапляє до інших членів суспільства, то людина стає незахищеною, бо одночасно може втратити все, що було нажито тривалою непосильною працею. Створюються умови для фінансових зловживань проти особи. Встановити, хто конкретно здійснив злочин, неможливо, бо кримінальні дії мають анонімний характер. У свою чергу, безкарність надихає на все нові та нові злочини.

Безумовно, на захисті індивідуальних фінансів осіб повинна стояти як банківська система країни, так і самі громадяни. Причому найбільшу відповідальність несе банківська система країни (в сучасних умовах окремі банки України з метою захисту своїх клієнтів обмежили термін користування пластиковою картою з 3-х років до одного). Якщо банківська система країни не надійна, то громадяни втрачають довіру до неї, що позначається на стані національної економіки, оскільки вона позбавляється внутрішнього джерела розвитку.

Як свідчить світовий досвід, електронна банківська система є недосконалою, що породжує різні види шахрайства. Так, у 2010 р. в Україні була припинена діяльність українського осередку міжнародного злодійського угруповання, яке викрало через комп'ютерну мережу кошти у розмірі 40 млн. дол. із закордонних банківських установ [9]. Фахівці виділяють два види шахрайства: класичне та сучасне. Класичне шахрайство пов'язується із використанням електронних грошей під назвою **"скіммінг"**. Воно має на меті отримання персональної інформації для заволодіння PIN-кодом з наступною підрубкою пластикової картки або передбачає втручання у комп'ютерну мережу банкоматів. Сучасне шахрайство під назвою **"шиммінг"**, вирішує аналогічне завдання. Використовується гнучка плата, яка встановлюється у щілину картрідера і враховує дані введених карток. Якщо від класичного шахрайства банківська система знайшла захист, рекомендуючи своїм клієнтам не розголошувати таємницю власної персональної інформації, то проти сучасного шахрайства протидії немає [10]. Дії, спрямовані на посилення безпеки електронної банківської системи, супроводжуються протидією шахраїв. Протистояння та боротьба банківської системи з фінансовими

злодіями відбувається зі змінним успіхом. Невідомо, коли настане 100% безпека електронних банківських рахунків громадян.

Виникає питання: чи можна зробити банківську електронну систему надійною в сучасних умовах, не очікуючи далекого майбутнього? Це питання хвилює багатьох, бо кількість жертв фінансових шахраїв з кожним роком зростає. На наше переконання, це можна зробити, незважаючи на те, що персональна інформація про фінансовий стан особи може стати доступною для інших. Для цього потрібно, щоб персональна інформація про фінансовий стан особи знаходилась у банку даних електронної банківської мережі, відбиваючи індивідуальність людини. Тобто картка з PIN-кодом повинна мати не цифрове нумерування, а відбитки пальців особи (за прикладом біометричних паспортів, впроваджених у США та Європі). Аналогічні відбитки пальців знаходяться в реєстрі електронної банківської системи. При користуванні банкоматом кожна особа повинна пред'явити власні відбитки пальців. Їх ідентичність і стане паролем для користування відповідним рахунком електронної банківської мережі. Навіть якщо в силу певних обставин пластикова картка буде втрачена, то ніхто не здатний буде нею користуватися, бо не співпадуть відбитки пальців.

Література

1. Маркс К. Капитал / К. Маркс, Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 1960.
Т. 23. – 1960. – С. 99.
2. Там само. – С. 106.
3. Маркс К. К критике политической экономии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. – 1959.
Т. 13. – 1959. – С. 97.
4. Див.: Хайек Ф. Частные деньги / Ф. Хайек. – М., 1996.
5. Труд. – 2010. – № 42. – С. 12.
6. Московський комсомолец в Украине. – 2010. – № 36. – С. 15.
7. Московський комсомолец в Украине. – 2009. – № 24. – С. 14.
8. Там само. – С. 14.
9. Труд. – 2010. – № 80. – С. 2.
10. Труд. – 2010. – № 58. – С. 4.

ТВОРЧИЙ ШЛЯХ М.І.ТУГАНА-БАРАНОВСЬКОГО – ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЕКОНОМІСТА

Серед представників "легального марксизму" найбільш ґрунтовні знання з економічної теорії мав Михайло Іванович Туган-Барановський (1865–1919), який, досліджуючи економічні питання, пов'язував їх із питаннями соціальними. На його погляд, економічні поняття вбирають у себе моральні норми, бо відбивають поведінку людей, які вступають між собою в економічні стосунки. Розглядаючи кожну людину як особистість, М.І.Туган-Барановський дотримувався принципу рівноцінності особистостей. На основі цього доводив рівність суб'єктів в економічних стосунках. На думку М.І.Тугана-Барановського, дехто намагається з економічної рівності перейти до рівності соціальної, чого робити не можна. Суспільство повинно прагнути не до соціальної рівності, а до соціальної свободи.

Творчий шлях М.І.Тугана-Барановського як економіста складався з трьох етапів, кожен із яких засвідчував про зміну поглядів та зростання його фахової зрілості. На першому етапі відбулося освоєння спадщини світової економічної думки, щоб зрозуміти шлях її подальшого розвитку. На другому етапі мало місце захоплення економічною концепцією марксизму, а потім відступ від нього, що сприяло пошуку моделі більш досконалого суспільного устрою. На третьому етапі велася розробка власної концепції соціалізму як суспільства досконалих, вільних людей, у якому кожна особистість стає найвищою святинєю. Вважаючи своїми духовними провідниками Е.Канта та Ф.М.Достоевського, М.І.Туган-Барановський намагається поєднати неокласичні ідеї з ідеями соціалізму, дотримуючись еволюційного погляду на розвиток суспільства. В його соціалістичній концепції людині відводиться активна роль на шляху до економічного та соціального прогресу, що засвідчує про більш високий рівень соціальної організації суспільства як суспільства загальної кооперації.

Власними теоретичними досягненнями М.І.Тугана-Барановський розпоряджався досить раціонально, використовуючи їх протягом усього творчого шляху. Пройшовши апробацію, теоретичні положення у подальшому отримували додаткову аргументацію. Першочергові здобутки утворювали фундамент, на якому утримувалась уся теоретична конструкція. Такий підхід сприяв накопиченню знань і підвищував фаховий рівень ученого. Своїм поглядам М.І.Туган-Барановський ніколи не зраджував і від них не відрікався.

Початок наукової діяльності М.І.Тугана-Барановського припадає на період, коли економічна наука опинилася на роздоріжжі, ведучи пошук

нових підходів та нової парадигми знань, оскільки стара економічна теорія перестала відповідати реаліям життя. Це змушений був визнати М.І.Туган-Барановський, який констатував: **"Ми знаходимося зараз на-передодні цілковитої перебудови теоретичної будівлі політичної економії"** [1].

У 90-х рр. XIX ст. в Росії серед різноманітних соціально-економічних доктрин почали викристалізовуватися дві, які, маючи спадковість з класичною економічною наукою, пропонували власний шлях розвитку суспільства. Першу уособлював у собі марксизм із його песимістичними та нігілістичними висновками відносно перспектив розвитку капіталізму, а другу – теорія граничної корисності, яка була майже невідома в Росії. Враховуючи неоднакову інформованість громадян про марксизм та теорію граничної корисності, М.І.Туган-Барановський робить вибір на користь останньої. Результатом дослідження стає праця **"Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности"** (1890) ("Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності").

Замість трудової теорії, яка пояснювала цінність речі витратами праці, австрійська школа запропонувала для розуміння цінності теорію граничної корисності, яка базувалася на суб'єктивній оцінці благ споживачем. Якщо класична школа пояснювала цінність блага з боку виробника, абсолютизуючи об'єктивні чинники, то австрійська школа звертала увагу на роль споживача в оцінці благ, що обумовлювало абсолютизацію значення суб'єктивного фактора.

Було зрозуміло, що домінування виробника чи споживача в економічних стосунках не вирішує проблему ціноутворення. Ціна як узгодження економічних інтересів обох сторін є компромісною величиною. Першим це довів англійський економіст Альфред Маршалл у 1890 р., поєднавши теорію цінності з теорією граничної корисності і заснувавши неокласичний напрямок розвитку економічної науки. Одночасно до аналогічного висновку прийшов і М.І.Туган-Барановський, ставши першим економістом у Росії, який не прагнув спростувати теорію граничної корисності, а намагався поєднати її з теорією цінності. Хоч концепція М.І.Тугана-Барановського виявилася менш досконалою, його дослідження виходило на світовий рівень розвитку економічної думки. Був даний могутній імпульс поширенню ідей неокласиків у Росії та Україні.

Суб'єктивна оцінка благ, на переконання М.І.Тугана-Барановського, залежить від їх кількості. Якщо кількість благ зростає, то цінність їх знижується. У свою чергу, обсяг благ залежить від витрат праці. Чим більше витрачається праці, тим більше створюється благ. Праця лежить в основі вартості. Але вона має різну продуктивність, що визначається використанням засобів виробництва. Виходить, що гранична корисність

господарських благ пропорційна їх трудовим вартостям. Порівняти працю можливо за умови рівноцінності людської особистості.

Відчуваючи свою уразливість у володінні багажем економічних знань порівняно з провідними економістами світу, М.І.Туган-Барановський намагається надолужити згаяне, переключаючись на дослідження історії економічних учень. З-під його пера виходять дві цікаві праці: про одіозного соціаліста П.Ж.Прудона **"П.Прудон, его жизнь и общественная деятельность"** (1891) ("П.Прудон, його життя та суспільна діяльність") та систематизатора класичної економічної науки Дж.Ст.Мілля **"Дж.Ст.Милль. Его жизнь и учено-литературная деятельность. Биографический очерк"** (1892) ("Дж.Ст.Милль. Його життя та вчено-літературна діяльність. Біографічний нарис").

У нарисі про П.Ж.Прудона, популярність якого в Європі отримана завдяки застосуванню влучних гасел, дається глибокий аналіз його соціалістичним поглядам. Окремо виділяються як утопічні, так і конструктивні ідеї (до останніх відноситься теорія власності та теорія комунізму). Незважаючи на те, що погляди П.Ж.Прудона були піддані нещадній критиці марксизмом, М.І.Туган-Барановський виявив багато положень, які пізніше самим марксизмом були у нього запозичені. Це стосується критики капіталістичного суспільства та ряду соціалістичних конструвань.

Другий нарис про Дж.Ст.Мілля засвідчував про професійний рівень М.І.Тугана-Барановського як ученого, здатного критично сприймати та глибоко аналізувати найрізноманітніші філософські, соціальні та економічні проблеми. У праці дається низка портретів видатних мислителів свого часу. Будучи тісно пов'язаною із філософією, економічна наука використовує її методи дослідження. Зрозумівши це, М.І.Туган-Барановський звертає увагу на психологічний аспект дослідження і виступає за **поєднання методу індукції з методом дедукції**.

Перші праці М.І.Тугана-Барановського, присвячені теорії граничної корисності та історії економічних учень, залишилися без належної уваги широкої громадськості Росії, бо в них популяризувалися вже відомі ідеї, а власна оригінальна економічна концепція ще не була сформована. У той же час було зрозуміло, що М.І.Туган-Барановський досяг того рівня зрілості, коли йому під силу самостійно розв'язувати складні економічні проблеми.

Панування в економічній науці наприкінці ХІХ ст. індивідуального методу, який запровадили неокласики, досліджуючи економічні явища на мікрорівні, не дозволяло зрозуміти загальні тенденції розвитку капіталістичного способу виробництва. М.І.Туган-Барановський переключає свою увагу на виявлення внутрішніх джерел розвитку капіталізму, що потребувало зовсім інших методів дослідження. Пізніше, у 30-ті рр. ХХ ст., даний прийом дослідження сформувався у поняття макро-економічного аналізу.

На початку своєї творчості М.І.Туган-Барановський береться за вирішення проблеми, яка стала серйозно турбувати найбільш розвинену країну капіталізму – Англію, оскільки людина в ній відчувала свою безпорадність перед дією сил, які вона сама створила, але втратила над ними контроль. Мова йшла про періодичні промислові кризи, аналіз яких спирався на теорію ринків. Саме вони стають предметом нового дослідження М.І.Тугана-Барановського, оскільки наочно свідчили про недосконалість реально існуючого ринкового механізму. Наявність постійно повторюваних економічних криз змусило економічну думку замислитися над проблемою життєздатності капіталістичної системи господарювання і вести пошук альтернативного шляху розвитку. На прикладі Англії М.І.Туган-Барановський хотів показати, що принесе Росії капіталістичний спосіб виробництва, який тільки зароджувався в ній, і чого їй потрібно очікувати у майбутньому. Даний прийом, запозичений у К.Маркса, вдалося успішно реалізувати завдяки володінню англійською, французькою та німецькою мовами. Об'єктом дослідження стає економіка Англії, де "капіталістичний лад досяг повної переваги" [2].

Наслідком кропіткої роботи в бібліотеці Британського музею стає праця **"Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь"** (1894) ("Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та вплив на народне життя"). Цінність даної праці полягає у тому, що під час її написання використовувалися першоджерела – англійські сині книги, які представляли звіти парламентських комітетів і офіційні статистичні видання. Теоретичні здобутки праці мали практичне значення, бо давали можливість передбачити кризи в Росії (1899), Німеччині (1901) та США (1907). Дане дослідження містило докладний аналіз історії промислових криз різних економічних шкіл, за що автору було присвоєно звання магістра. Вперше застосувавши макроекономічний аналіз, М.І.Туган-Барановський звернув увагу на періодичність економічних циклів в умовах економіки вільної конкуренції. Причиною економічних криз, на його переконання, є диспропорція між інвестиціями та заощадженнями. Тим самим були закладені підвалини **інвестиційної теорії економічного циклу**. На його думку, розміри ринку залежать не від попиту на предмети першої необхідності, а від попиту на засоби виробництва. При падінні попиту на засоби виробництва потрібно застосовувати позику. Якщо зростає частка прибутку, яка спрямовується на розширення виробництва, то особисте споживання скорочується, зате зростає попит на засоби виробництва та на робочу силу. При цьому виробництво засобів виробництва зростає швидше, що приводить до кризи, яка відбиває часткове перевиробництво. При досягненні відповідності між виробництвом засобів виробництва та виробництвом предметів споживання криза долається, що свідчить про життєздатність капіталізму.

Перша частина праці присвячена історії криз. Своє дослідження М.І.Туган-Барановський розпочинає із виробництва в Англії, в основі якого лежала ручна праця. Йому на зміну приходить машинне виробництво, яке доводить свою перевагу завдяки більш високій продуктивності праці. Особливе місце в англійській історії займає перехідна епоха 1820–1850 рр., коли співіснують два способи виробництва, але поступово машинний спосіб виробництва остаточно отримує перемогу. Але ця перемога дала несподівані наслідки. Зростання обсягів виробництва супроводжувалося падінням цін, оскільки попит підвищувався повільно, що привело до погіршення добробуту людей.

Кризи, на думку М.І.Тугана-Барановського, здатні виникати під впливом політичних та економічних чинників. Якщо політичний фактор обумовлює випадковість криз, то економічний фактор надає їм певну закономірність. М.І.Туган-Барановський описує економічні кризи в Англії в 1825, 1836 та 1847 рр. Кризи, на його переконання, не зменшують продуктивні сили нації, але розладнують механізм грошового та товарного обігу. Вони здатні позитивно вплинути на розвиток промисловості, бо сприяють упровадженню досягнень технічного прогресу. Показником, який відбиває стан національної економіки, виступають ціни. **"Рівень товарних цін служить кращим барометром економічного становища країни"** [3].

Розвиток капіталістичного способу виробництва супроводжується розвитком шляхів сполучення. Важливе значення для капіталізму мало будівництво залізниць. Англія стала першою країною, яка активно розвивала даний спосіб сполучення. Цей процес поширився і на інші країни світу. З будівництвом залізниць **"світ зробився тіснішим – усі країни мов би наблизились одна до одної"** [4].

З особливою ретельністю М.І.Туган-Барановський аналізує промислову кризу 1857 р., яка стала першою світовою економічною кризою. Охопивши розвинені капіталістичні країни, економічна криза стала загальною для всіх. Це стало підставою для твердження про те, що криза **"являє собою специфічну особливість капіталістичного устрою"** [5]. Під час світової економічної кризи відбувся перерозподіл капіталу на користь США. Настав кінець гегемонії Англії. Причина полягала у тому, що монополізувавши світову торгівлю, Англія була не готова до жорсткої конкурентної боротьби на світовому ринку в нових історичних умовах. Наступна промислова криза 1873 р. на Англії суттєво не позначилася, бо її економіка перебувала у тривалому застої.

Другу частину праці М.І.Тугана-Барановський присвячує теорії криз. Проведений аналіз промислових криз в Англії у попередній частині праці засвідчував, що кожна криза специфічна. В той же час усі промислові кризи мають загальні риси. М.І.Туган-Барановський ставить перед собою завдання відкрити загальні причини такого розвитку сучасного народного

господарства Англії. З цією метою він використовує положення К.Маркса про постійну зміну форм капіталу в процесі його кругообігу. Запозичена ідея не стає перепоною у критичному ставленні до марксизму, оскільки більш важливою проголошується сфера обігу, а не сфера виробництва: **"Ринок керує виробництвом, а не виробництво керує ринком"** [6].

Поклавши ринок в основу свого дослідження, М.І.Туган-Барановський здійснює аналіз теорій ринків провідних економістів світу: Ж.Б.Сея, Т.Мальтуса, С.Сисмонді, Ф.Кене та К.Маркса. Найбільші досягнення в теорії ринків, на його думку, мав К.Маркс, хоч його дослідження залишилися незавершеними. Знамениті схеми К.Маркса стали **"чужорідним тілом у стрункій системі марксизму"** [7]. Використовуючи схеми К.Маркса простого і розширеного відтворення і підставляючи в них власні цифрові дані, М.І.Туган-Барановський приходять до висновку про можливість зростання суспільного багатства при одночасному падінні суспільного доходу. Річ у тім, що суспільне споживання складається із предметів споживання та засобів виробництва. За таких умов **"капіталістичне господарство не зазнає небезпеки краху навіть при величезному абсолютному скороченні народного споживання"** [8]. Даний висновок суперечить марксизму і засвідчує, що капіталістичний спосіб виробництва не зруйнується завдяки дії внутрішніх суперечностей, а має здатність до самовиживання. По суті, М.І.Туган-Барановський виголосив ідею про вічність капіталізму.

Після розгляду теорій ринку М.І.Туган-Барановський розпочинає аналіз теорій криз. Серед існуючих теорій криз він виділяє теорії, які вважають їх причинами або виробництво, або обмін, або розподіл. На переконання М.І.Тугана-Барановського, усі теорії криз мають суттєві недоліки. Найбільш глибоке пояснення криз дав марксизм. Але слід, на його думку, з'ясувати не умови, які породжують кризи, а пояснити, чому кризи повторюються через певний проміжок часу. Марксизм на поставлене питання відповіді не дає.

Безумовно, найбільш важливе значення всієї роботи відіграє розділ про причини періодичності криз. М.І.Туган-Барановський застерігає, що економічний цикл, який складається із фаз пожвавлення, застою, піднесення та занепаду, не має математичних ознак, а, як свідчить практика, повторюється через 7–11 років. Спроба У.Джевонса математично обґрунтувати періодичність криз приречена на невдачу. Розглядаючи натуральне і навіть просте товарне виробництво, М.І.Туган-Барановський стверджує, що тут перевиробництво було випадковим явищем. За своєю природою капіталістичне господарство є хаотичним та неорганізованим. Капіталізм рухається вперед, і виникають труднощі, пов'язані з реалізацією, бо неможливо досягти пропорційного розподілу суспільного виробництва.

Критерії, за якими можна встановити ознаки кризи, на переконання М.І.Тугана-Барановського, є ціни на залізо та спекуляції з нерухомістю. Розширення виробництва за капіталізму охоплює усі ланки господарської системи і діє заразно на підприємців. Воно відбувається завдяки накопиченню, а це створює новий основний капітал. М.І.Туган-Барановський підмічає, що накопичення капіталу відбувається як при розширенні, так і при скороченні виробництва. Він це пояснює тим, що в суспільстві існують доходи, які не залежать від стану національного виробництва, а обумовлені виключно власністю (мова йде про такі види доходів, як відсоток та рента, значення яких почало зростати). Складається парадоксальна ситуація: **"капітал накопичується безперервно, а виробництво розширюється поштовхами"** [9].

Розв'язуючи даний парадокс, М.І.Туган-Барановський звертає увагу на відсутність відповідності між створенням капіталу та його споживанням. Цьому сприяє циклічний характер розвитку економіки. Так, на фазі піднесення капітал знаходиться у зв'язаному стані, а під час кризи – у вільному. Вільний капітал веде пошук розміщення і не може його знайти. Проникаючи у промисловість, капітал посилює попит на засоби виробництва і на предмети споживання, створюючи для себе новий ринок. Чим менше вільного капіталу в країні, тим швидше закінчиться економічне зростання. Обмеження вільного капіталу приводить до підвищення дисконтного відсотка.

М.І.Туган-Барановський вважає, що за капіталізму немає взаємозалежності між виробництвом та споживанням. Споживання не впливає на виробництво, а знаходиться під його диктатом. Не тому виробництво розширюється під час підйому, що зростає споживання, навпаки, споживання зростає, тому що розширюється виробництво. Аналіз багатьох таблиць та діаграм, присвячених стану національної економіки Англії, привів М.І.Тугана-Барановського до висновку, що кризи породжуються не якоюсь однією сферою, а **"виникають на основі усієї сукупності явищ суспільного господарства"**.

Третя частина праці присвячується соціальному значенню криз. Щоб з'ясувати їх вплив, М.І.Туган-Барановський розглядає соціальну структуру англійського суспільства, виділяючи в ній бідну частину населення. Тривалий час бідні в Англії утримувались за рахунок приходів. Але витрати на їх утримання зростали і ставали тягарем для суспільства. Щоб мати якусь користь від утримання бідних, в Англії були створені робочі будинки з примусовою працею. Нестерпні умови праці в робочих будинках змушували людей шукати кращої долі на ринку праці, що збільшувало пропозицію праці. Із становленням капіталістичного способу виробництва одна частина населення продовжувала працювати у сільському господарстві, а друга – на фабриках. Від промислових криз страждали у першу чергу фабричні робітники, а становище землеробів залишалось без змін.

Незважаючи на те, що промислові кризи були обумовлені об'єктивними причинами, М.І.Туган-Барановський вважає, що суб'єктивний фактор теж здатний впливати на економічну ситуацію в країні. Так, під час кризи відбувається падіння заробітної плати і одночасно розширюється виробництво, що ще більше посилює кризу. Це має місце тому, що відповідає інтересам як підприємців, які бажають отримати більш дешеві товари, щоб витримати конкуренцію, так і інтересам робітників, які змушені більше працювати, щоб не допустити зменшення заробітної плати. Наслідком таких сумісних дій підприємців і робітників кризи стають тривалими.

Прагнення робітників до стабільності змушує їх сприяти розвитку профспілкового руху у вигляді тред-юніонів, які захищали інтереси робітників, регулюючи умови робітничого договору. Якщо раніше в Англії від кризи потерпав увесь робітничий клас, то з появою тред-юніонів від них почали страждати тільки безробітні. Роль тред-юніонів зростала під час економічного підйому, а у період спаду вони втрачали свої позиції. В умовах депресії, коли безробіття в Англії стає хронічним явищем, тред-юніони поступаються місцем чартизму. Це була реакція робітничого класу Англії проти промислової революції. Але новий робітничий рух був нетривалим, оскільки його ідеали були у минулому, а не у майбутньому.

Наприкінці ХІХ ст. безробіття в Англії стає масовим явищем. Зниження заробітної плати супроводжується збільшенням робочого дня. Але робітники Англії продовжували вірити у непогрішимість принципів свободи, на власному досвіді переконавшись у небезпечності соціалістичних доктрин. Змінюється характер промислових криз, які стають хронічними. Поява монополій, на думку М.І.Тугана-Барановського, не здатна подолати періодичність розвитку капіталізму, супутником якого залишається безробіття.

Дана праця принесла М.І.Тугану-Барановському світове визнання і популярність у Росії, оскільки вона у силу обставин опинилась у епіцентрі боротьби народників із марксистами. Виступаючи на боці останніх як "легальний марксист", М.І.Туган-Барановський бере активну участь у полеміці щодо розвитку капіталізму в Росії. Надаючи перевагу макроекономічному аналізу, він змушений удосконалювати марксистське положення про закономірність капіталістичної еволюції та піддавати критиці антикапіталістичну доктрину ліберальних народників, які абсолютизували значення суб'єктивного фактора при поясненні соціально-економічних процесів. У подальшому М.І.Туган-Барановський переглядає свої погляди і високо оцінює соціологічну школу в Росії в особі П.Л.Лаврова та М.К.Михайловського.

Під впливом тривалої полеміки з народниками М.І.Туган-Барановський починає більше уваги приділяти проблемі "російського капіталізму", який наприкінці ХІХ ст. опановує промисловість – визначальну

галузь суспільного виробництва. Підсумком проведеного дослідження стає фундаментальна праця **"Русская фабрика в прошлом и настоящем"** (1898) ("Російська фабрика у минулому та теперішньому"), яка охоплює період з кріпацької мануфактури XVII ст. до машинної індустрії кінця XIX ст. Дана праця остаточно спростувала концепцію народників і одночасно поставила під сумнів окремі положення марксизму. Останні роки XIX ст. стають переломними у поглядах М.І.Тугана-Барановського на марксизм: від надмірного захоплення до його критичного осмислення.

Не залишилося поза увагою М.І.Тугана-Барановського і сільське господарство – друга за важливістю галузь суспільного виробництва. Перебуваючи в Україні, він намагається не допустити проведення там земельної реформи, вважаючи урядовий проект недосконалим. З цією метою М.І.Туган-Барановський вирішив здійснити аналіз проектів земельних реформ, починаючи від кінця XVIII до початку XX ст. Оцінка всіх проектів дається з точки зору відповідності інтересів основної маси землеробів. Наслідком кропіткої роботи стає, з його точки зору, оптимальний проект земельної реформи, який був винесений на суд громадськості у вигляді праці **"Земельная реформа. Очерк движения в пользу земельной реформы и практические выводы"** (1905) ("Земельна реформа. Нарис руху на користь земельної реформи та практичні висновки").

Перший період наукової діяльності М.І.Тугана-Барановського плавно переходить у другий. Цьому сприяла праця **"Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма"** (1903) ("Нариси із новітньої історії політичної економії та соціалізму"), яка стала перехідним містком від загальнотеоретичних положень класичної економічної науки та їх послідовників до соціалістичного вчення, значення якого на початку XX ст. різко зросло завдяки небувалому поширенню на суспільну думку ідей марксизму.

Вражає стиль даної праці: лаконічний, образний, вивірений, без зайвого словесного лушпиння. М.І.Туган-Барановський не ідеалізує мислителя, розглядаючи його наукові досягнення поряд з людськими якостями (психологічний портрет мислителя описується настільки реалістично, що складається враження про їх особисте знайомство). Мислитель як людина може викликати симпатію чи антипатію, але не це є головним у його оцінці, а та користь, яку він приніс суспільству. Концепції економістів подаються без викривлень та перекручень, що засвідчує про наполегливу роботу та адекватне усвідомлення їх ідей. До недоліків роботи можна віднести поєднання історії економічних учень з економічною історією, висвітлення поглядів окремих економістів, чії ідеї з часом втратили актуальність (в першу чергу це стосується розділу під назвою "Движение в пользу национализации земли"), відсутність чітких критеріїв, за якими економісти відносяться до різних наукових шкіл.

Знаходячись під впливом автора "Капіталу" і використовуючи його понятійний апарат, М.І.Туган-Барановський досліджує процес становлення капіталістичного способу виробництва на прикладі Англії, яка на той час виконувала роль світового лідера. Він не повторює відомі положення марксизму, а намагається знайти **власний шлях до істини**. З'ясування загального історичного процесу розвитку людської цивілізації було актуальним для Росії, в якій із запізненням відбувався аналогічний процес. На значному фактичному матеріалі, що свідчить про досконале володіння інформацією про економічну історію Англії, М.І.Туган-Барановський розглядав період англійського суспільства з XII до XVII ст., коли остаточно була зруйнована середньовічна організація виробництва і утворився капіталістичний устрій. Розвиток капіталістичного способу виробництва ушир та углиб відбувався на основі накопичення капіталу. Накопичення капіталу, який був могутньою соціальною силою, сприяло перетворенню Англії на потужну "колоніальну імперію".

Після розгляду становлення капіталістичного способу виробництва М.І.Туган-Барановський розпочинає висвітлення економічних ідей, які відбивали його розвиток. Точкою відліку стають погляди А.Сміта, заслуга якого полягає у систематизації економічних знань. Система економічних знань А.Сміта була "концентрованим виразом соціальних особливостей і духу його часу" [11].

М.І.Туган-Барановський правильно підмітив, що головною рушійною силою суспільного розвитку, відповідно до економічної системи А.Сміта, є егоїстична поведінка людини, яка потребує економічної свободи. Звідси є усвідомлення того факту, що без економічної свободи неможливий розвиток капіталізму. Розглядаючи А.Сміта як ідеолога економічної свободи, М.І.Туган-Барановський визнає його благородство, яке полягає у тому, що він не дозволив перетворити економічну науку на прислужницю панівних класів.

Не проходить М.І.Туган-Барановський і повз той факт, що А.Сміт виділяє в предметі економічної науки теоретичну та практичну сторону. Перша наближає економічну науку до філософії, а друга – до реального життя. Ототожнюючи економічну науку з механікою, М.І.Туган-Барановський, як і А.Сміт, **надає перевагу абстрактному мисленню**, оскільки з його допомогою можна спочатку розв'язати проблему взагалі, а потім перейти до розкриття їх конкретних форм. Суха та наука завдяки А.Сміту, на переконання М.І.Тугана-Барановського, перетворилася на поезію, в якій є простір для фантазії та мрій.

Висвітлення М.І.Туганом-Барановським поглядів А.Сміта не викликає заперечень, крім одного, – інтереси капіталіста, на його думку, не співпадають із інтересами суспільства. На наш погляд, дане положення механічно перенесено з марксизму і не має нічого спільного з реаліями життя. Якщо б це відповідало дійсності, то капіталісти були би

позбавлені будь-якої творчої діяльності, а значить, ніякого розвитку не було.

Промислова революція в Англії докорінно змінила спосіб виробництва. Використання досягнень винахідників привело до різкого збагачення підприємців та до злиденності робітничих мас. Прогноз А.Сміта щодо поліпшення становища робітників не виправдався. Майнове розшарування англійського суспільства загострило боротьбу між класами. Щоб мати успіх у цій боротьбі, робітники почали об'єднуватись у союзи, які поступово охопили усі сфери суспільного життя. Незважаючи на заборону робітничих союзів та страйків робітників, влада виявилася безсилою проти розвитку класової організації робітників.

Враховуючи зміни у соціальній структурі суспільства після А.Сміта, економічна наука, на думку М.І.Тугана-Барановського, почала розвиватися за трьома напрямками. До першого напрямку належали послідовники А.Сміта (Т.Мальтуса, Д.Рикардо), які виступали за подальший розвиток ринку вільної конкуренції; другий – забезпечував розвиток соціалістичної ідеї при корінній зміні у відносинах власності; а третій, розташований між двома першими у вигляді історичної школи, виступав за розвиток капіталістичних відносин за потреби державного втручання в економічне життя для послаблення класових антагонізмів. Заслуговує на увагу розуміння М.І.Туганом-Барановським **двох аспектів бідності: соціального та економічного**, що давало йому перевагу у заочній полеміці з Т.Мальтусом та К.Марксом.

Із всієї праці найбільше значення мав розділ під назвою "Утопічний соціалізм". М.І.Туган-Барановський вважав, що **утопічний соціалізм** більш науковий, ніж так званий **науковий соціалізм**, у якому занадто багато утопій (під науковим соціалізмом розумівся виключно "Капітал" К.Маркса). **"Утопія – це ідеал"** [12], якого неможливо досягти. Ідеал та наука, на думку М.І.Тугана-Барановського, доповнюють один одного. Поділяти соціалістичне вчення на утопічне та наукове неприпустимо. Це здійснюється для того, щоб підкреслити велич сучасних соціалістів в особі К.Маркса та Ф.Енгельса.

Висока оцінка в праці дається творчості К.Сен-Симона, Ш.Фур'є та Р.Оуена. Останній, на переконання М.І.Туган-Барановського, є великим соціальним реформатором, засновником кооперативного руху, якому чужою є ідея класової боротьби. Називаючи К.Сен-Симона новим Сократом, М.І.Туган-Барановський вважає, що саме він, а не К.Маркс заслуговує на визнання бути творцем сучасної науки про суспільство. Знаходячись під впливом ідей Ш.Фур'є, який намагався поєднати принцип колективізму з принципом індивідуалізму, М.І.Туган-Барановський вважав, що це основа асоціації майбутнього, яка дасть можливість гармонічно поєднати труд і капітал.

Соціально-політичний напрямок економічної науки, який з часом так і не отримав визнання, вибрав у себе таких несумісних економістів як Ф.Бастія та Ж.Ш.Сисмонді, Ф.Ліста та Л.Брентано. Серед представлених економістів увагу М.І.Тугана-Барановського привертають погляди Ж.Ш.Сисмонді, який, щоб уникнути протистояння класів, пропонував повернутися назад до патріархального селянського господарства (дані ідеї були використані народниками у Росії). Поряд із соціально-політичним напрямком дається ґрунтовний аналіз теорії граничної корисності австрійської школи на чолі з К.Менгером.

Не менш важливе місце в даній праці, ніж утопічний соціалізм, посідає критичний соціалізм, до представників якого М.І.Туган-Барановський відносить П.Прудона, К.Родбертуса та К.Маркса. Безумовно, незважаючи на незвичайність концепцій П.Прудона та К.Родбертуса, М.І.Туган-Барановський більше уваги приділяє К.Марксу, бо "марксизм залишається панівним соціальним світоглядом серед робітничих мас Німеччини" [13].

Критично оцінюючи К.Маркса, М.І.Туган-Барановський вважає, що негативні риси його вчення переважають над позитивними. **"Сіра теорія виявилась не в силах заглушити прекрасний ріст золотого дерева життя"** [14]. Одним із недоліків марксизму, на його думку, є те, що кращі сили робітничого класу залучаються до політичної боротьби, замість того щоб займатись науковою діяльністю. Віддаючи належне автору "Капіталу" як "глибокому психологу", М.І.Туган-Барановський разом з тим визнає, що у того відсутня любов до людей. Для К.Маркса політичний опонент є особистим ворогом. Зробитись особистим ворогом К.Маркса, на думку М.І.Тугана-Барановського, досить легко – потрібно не бути його послідовником. К.Маркс не розглядає політичних опонентів як рівних собі. Зверхність, зневага та презирство до супротивників під час полеміки не давали змогу сприймати їх слушні зауваження. Лише серед своїх послідовників К.Маркс царював.

Порівняно з утопічним соціалізмом марксизм має менше значення для соціалістичного руху, бо у нього відсутній план побудови майбутнього суспільства. Якщо соціалістів-утопістів М.І.Туган-Барановський уявляв як архітекторів нового устрою, то К.Маркс у його очах – це руйнівник, бо надає перевагу силі. Для марксизму принциповим є тільки захоплення влади. Виходячи з цього, актуальним є соціальне передбачення. Суспільство повинно бути готовим для змін. Але як цього досягти, якщо відсутній соціальний ідеал? На переконання М.І.Тугана-Барановського, соціальний ідеал більш важливий, ніж соціальне передбачення, бо саме в ньому людина черпає творчу енергію. Припускаючи, що на основі концепції марксизму буде здійснена соціалістична революція, перед суспільством повстане творча задача будівництва нового суспільства. А що може запропонувати марксизм, коли у нього немає практичної програми? Ось тоді і відбудеться "відродження утопічного соціалізму" [15].

Надавши суттєву допомогу прихильникам марксизму в Росії у боротьбі з народництвом, завдяки чому воно втратило значення панівної ідеології, представники "легального марксизму" опинились перед вибором: або продовжувати співпрацювати з ортодоксальним марксизмом, або відмежуватись від нього. Оскільки в основу російської соціал-демократичної течії була покладена світоглядна доктрина марксизму, то навколо неї і розгорнулася запекла дискусія на початку ХХ ст. Мова йшла про те, чи залишиться ідейна спадщина марксизму недоторканою, чи її потрібно удосконалити, використовуючи окремі положення для конструювання принципово нової моделі суспільного устрою.

Виходячи з даних міркувань, М.І.Туган-Барановський як лідер "легального марксизму" перший береться за критичне осмислення марксизму, що знайшло відображення у праці під назвою **"Теоретические основы марксизма"** (1905). Данюю працю розпочинається другий етап творчої діяльності М.І.Тугана-Барановського, присвячений виключно розвінчання марксизму і пошуку шляхів вдосконалення соціалістичних ідеалів. Праця складається із трьох розділів, що відповідає структурі марксизму, який включає в себе філософію, політичну економію та науковий комунізм.

Беручись за дану справу, М.І.Туган-Барановський розумів, що критика окремих положень марксизму нічого не дасть у ідеологічній боротьбі з ортодоксами, навіть тоді, коли буде доведена їх хибність. Від цього марксистська світоглядна система не постраждає, а зусилля значної частини російської соціал-демократії і надалі спрямовуватимуться на її вдосконалення. Вихід був один – довести неправомірність застосованої методології і поставити під сумнів висновки логічно побудованої та завершеної розумової конструкції К.Маркса. М.І.Туган-Барановський вирішив спростувати марксизм його ж методами, які передбачали з допомогою абстракцій знайти логічні протиріччя. Критика понятійного апарату марксизму без розгляду конкретних історичних фактів перетворювалась на схоластичний спір, який був незрозумілий широкій громадськості і не впливав на суспільну думку Росії. Не випадково М.І.Туган-Барановський так і не отримав відповідь на свою критику від ортодоксальних марксистів.

У передмові до праці М.І.Туган-Барановський обмежує критику марксизму виключно його соціальної складової. Це свідчило про розуміння того, що на даному історичному етапі розвитку російського суспільства більш важливе значення для політичної боротьби має соціальна сфера, ніж економічна.

Однією із складових частин марксизму є історичний матеріалізм, який доводить про пріоритетний розвиток економічної сфери щодо інших сфер суспільного життя. Його критику М.І.Туган-Барановський зосереджує у першому розділі праці.

Рушійною силою економічного розвитку суспільства виступають продуктивні сили, яким марксизм надає пріоритетне значення. Аналізуючи праці К.Маркса та Ф.Енгельса, М.І.Туган-Барановський констатує, що чіткого визначення продуктивних сил у них немає. Даючи аморфне тлумачення продуктивних сил, марксизм завжди знаходить додаткові аргументи на свою користь у боротьбі з опонентами. Якщо розглядати продуктивні сили занадто широко, то, на думку М.І.Тугана-Барановського, втрачається різниця між матеріалістичним та ідеалістичним розумінням історії. **Матеріалістичне розуміння історії – це абстрактне утворення, яке штучно обмежує рушійні сили суспільного розвитку.**

Виступаючи за моністичний підхід у дослідженні, К.Маркс та Ф.Енгельс самі його не дотримуються. Так, замість одного виділяється два матеріальних фактори, які забезпечують суспільний розвиток. Це спосіб виробництва та спосіб обміну (інші фактори залишаються у затінку). Враховуючи ту обставину, що історично обмін відбувається після виробництва, К.Маркс та Ф.Енгельс намагалися надати більш важливе значення виробництву. Але реалії життя засвідчували, що в окремих випадках обмін не поступається виробництву.

Заслуга М.І.Тугана-Барановського полягала у тому, що він мав більш широкий погляд на суспільний устрій, вважаючи, що життя людини має духовну та матеріальну складову. Ці дві сторони суспільного життя нерозривно пов'язані між собою, чого не розуміли К.Маркс та Ф.Енгельс. Зміна економічних відносин приводить до змін і у соціальних відносинах. На думку М.І.Тугана-Барановського, людина, змінюючи матеріальну природу, змінює себе й інших людей. Це означає, що в **економічних відносинах завжди присутня соціальна складова.** На основі даного положення М.І.Туган-Барановський робить висновок, що "виробництво і обмін мають свою соціальну сторону" [16]. Надаючи великого значення соціальним відносинам, М.І.Туган-Барановський за своїми поглядами на початку ХХ ст. наближається до поглядів представників інституціоналізму, тобто йде у ногу із розвитком світової економічної думки.

Друга сторона історичного матеріалізму являла собою вчення про класову боротьбу, яка базувалась на зіткненні інтересів різних класів. Виникає цілком слушне запитання: що собою являє суспільний клас? Проведений М.І.Туганом-Барановським аналіз праць К.Маркса та Ф.Енгельса засвідчував, що вони даного визначення не давали. Це привело до вільного трактування поняття "клас". Так, в одній із праць класиків марксизму дрібні буржуа проголошуються класом, а в іншій – це заперечується. Намагаючись упорядкувати положення про клас, М.І.Туган-Барановський визнає, що той у своєму розвитку проходить дві стадії. На першій стадії визначається власне становище щодо інших класів, а на другій – відбувається перетворення на клас в собі. Важливою ознакою класу є класова свідомість, яка дозволяє перейти від еконо-

мічної боротьби до боротьби політичної. На переконання М.І.Тугана-Барановського, класова боротьба є попередником будь-яких політичних та соціальних перетворень і закінчується революційною трансформацією суспільства.

Незважаючи на деякі недоречності марксистської теорії, вона на початку ХХ ст. стає найбільш привабливою суспільною течією. М.І.Туган-Барановський береться пояснити даний феномен, виходячи із психології народу. Він виділяє у психології три напрямки: інтелектуальний, матеріалістичний та волюнтаристський. На переконання М.І.Тугана-Барановського, у новітній психології панівним стає волюнтаризм. Це зрозумів марксизм, використовуючи дане положення у пропаганді своїх поглядів, не змінюючи своїх ідеалів. Наслідком такої метаморфози стає наступна поведінка К.Маркса. Проголошуючи своїм духовником наставником Гегеля, фактично ж ним стає А.Шопенгауер, який доводив, що усе визначає воля, а не розум та почуття.

Воля діє за відповідними мотивами, які обумовлені потребами. Це є ніщо інше як поведінка людини, яка вбирає у себе дві протилежні складові: егоїзм та альтруїзм. При загостренні боротьби за існування (це має місце при капіталізмі) поведінка людини має егоїстичну спрямованість. Це, на переконання М.І.Тугана-Барановського, суперечить людській природі та християнській моралі, яка "несумісна з основами капіталістичного суспільства" [17].

К.Маркс вважав основним мотивом поведінки людини самозбереження, завдяки якому вона постійно веде боротьбу за виживання. М.І.Туган-Барановський не погоджується з цим, доводячи, що людина веде боротьбу не за самозбереження, а за кращі умови існування. Примітивному уявленню про людську природу класиками марксизму М.І.Туган-Барановський протиставляє **власну концепцію, яка базується на більш високих спонукальних мотивах людського існування і розумовій діяльності, не маючи нічого спільно із самозбереженням.**

Економічна наука протягом тривалого часу оперувала поняттями продуктивної та непродуктивної праці, яка уособлювалася із конкретним індивідом і була знеособленою. Критерієм визначення продуктивної діяльності людини була її корисність для суспільства. Наприкінці ХІХ ст. починає зростати роль права в суспільному житті, що давало змогу підняти значення людської особистості. Усі суб'єкти виробничої діяльності отримували правовий статус і діяли легально у правовому полі країни. Оскільки суспільне виробництво отримало назву **господарство**, то і окремі його автономні елементи, на думку М.І.Тугана-Барановського, теж повинні мати аналогічну назву.

Існування людини змусило її займатися виробничою діяльністю. Господарство – це історична форма виробничої діяльності людини.

М.І.Туган-Барановський перший із "легальних марксистів" виділяє господарську діяльність як найважливішу сферу суспільного життя і дає поштовх до більш ґрунтовних досліджень, пов'язаних із з'ясуванням природи господарств на початку ХХ ст. Наслідком проробленої роботи "легальними марксистами" стануть праці С.М.Булгакова "Філософія хоз'яйства" (1912) та П.Б.Струве "Хоз'яйство и цена" (1913, 1916).

Аналіз господарської діяльності в працях К.Маркса та Ф.Енгельса засвідчував, що класики марксизму розуміли під нею задоволення необхідних потреб. Але критерії, за якими потреби поділяються на потрібні і непотрібні, у них немає. На переконання М.І.Тугана-Барановського, необхідні потреби – це ті, які мають матеріальну субстанцію. Виходячи з цього, дається наступне визначення господарства, яке відповідає духу марксизму. Це **"сукупність людських дій, спрямованих на зовнішній світ, що мають на меті створення матеріальних умов, необхідних для задоволення людських потреб"** [18]. Спираючись на дане визначення, М.І.Туган-Барановський стверджує, що праця вчителя, священика та лікаря не є господарською.

Розділяючи погляди історичної школи, М.І.Туган-Барановський вважає, що "господарство пов'язує в одне ціле соціальне, духовне середовище з матеріальним". Маючи соціальну та матеріальну складову, значення господарства змінюється з розвитком суспільства. М.І.Туган-Барановський приходить до висновку, що чим більш матеріально розвинутим стає суспільство, тим менш соціально значущим для людини стає господарство. Це засвідчує, що **добробут "визначає духовне середовище людини"** [19]. Бідна людина не може бути духовно багатогою. Чим духовно багатогою стає людина, тим менше вона залежить від зовнішньої природи. Духовно багата людина більшою мірою використовує свій інтелект на пізнання світу. Потреба у пізнанні отримує все більшу соціальну значущість. У свою чергу, соціальний розвиток суспільства впливає на результат людської діяльності.

Отримання людиною духовної свободи як найвищої цінності, на переконання М.І.Тугана-Барановського, відбувається поступово у міру розвитку науки. Намагання марксизму проголосити, що при соціалізмі людина отримує повну свободу, є утопія, бо вона все одно буде залежати від об'єктивних умов господарювання.

Із зміною ролі матеріального виробництва в житті суспільства повинна змінюватись і класова боротьба. Марксизм не допускає цього. Він розглядає політичну боротьбу як таку, яка переслідує виключно економічні інтереси. Причому насилля використовується як засіб, а економічна вигода – як мета. М.І.Туган-Барановський доводить, що дана залежність не завжди є прямою. Нерідко економічна вигода може виступати як засіб до насилля.

Насилля є характерною ознакою війн. Марксизм вважає, що війни мають виключно економічний характер, тобто ведуться за ресурси. М.І.Туган-Барановський спростовує даний постулат, доводячи, що його не можна абсолютизувати. На його переконання, у стародавні часи війна була грою. У подальшому вона набула господарського забарвлення, бо велася за худобу, за територію, за рабів. Поряд з цим мали місце війни за честь, за славу, за могутність.

Розглядаючи суспільство як консолідацію класів, М.І.Туган-Барановський виступає проти застосування класового підходу у пізнанні, бо тоді втрачається об'єктивність знань. На його переконання, марксизм не розуміє того, що **в основі поведінки людини лежить не корисливий інтерес, а обов'язок, який є моральним ідеалом християнської моралі**. Теорія марксизму не здатна його пояснити. Їй нічого не залишається, як спростувати існування моралі, яка має позакласовий характер.

Матеріальною основою класових інтересів робітників є соціальний рух, який виражений двома гілками. Перша гілка соціального руху представлений політичним рухом, а друга – тред-юніонізмом. На думку М.І.Тугана-Барановського, перспективу мають не вони, а третя гілка у вигляді **кооперативного руху**. Перевага останньої гілки соціального руху полягає у мирному вирішенні соціального питання. Засновниками кооперативного руху виступають великі утопісти, які закликали не до класової боротьби, а до мирної співпраці усіх класів, визнаючи рівноцінність кожної людської особистості. Вчення К.Маркса та Ф.Енгельса про класову боротьбу, на переконання М.І.Тугана-Барановського, **"потрібно визначити найбільшою помилкою"** [20].

Другий розділ праці присвячений цінності та додатковій цінності. К.Маркс розмежовує ціну та цінність. Це пояснюється ним тим, що ціна пов'язана з працею, а цінність – ні. Виходить, що річ може мати цінність, не маючи ціни (наприклад, земля). Виділяючи нетрудову та трудову цінність, К.Маркс зосереджує увагу на останній, абсолютизуючи її. На думку М.І.Тугана-Барановського, дане положення має внутрішнє протиріччя, яке проявляється у протистоянні між I та III томом "Капіталу". Так, у I томі "Капіталу" ціна визначається витратами, а у III томі – попитом та пропозицією. Щоб зняти це логічне протиріччя, К.Маркс змушений отожднювати вартість та цінність. Але це зовсім різні поняття. Вартість виражає інтереси виробника, а цінність – інтереси споживача. На думку М.І.Тугана-Барановського, теорія трудової цінності і теорія граничної цінності доповнюють одна одну.

Незважаючи на значення рівноважної ціни, яка активно розроблялась представниками неокласицизму, М.І.Туган-Барановський більше уваги приділяє витратній ціні, бо саме вона становила основний компонент економічної концепції марксизму. Оскільки витрати виступають у вигляді витрат виробництва, то саме вони стають об'єктом економічного

аналізу. Особливість витрат виробництва полягає у тому, що в них нівелюються відмінності між засобами виробництва та працею.

Використовуючи власне положення про те, що в економічних відносинах завжди присутня соціальна складова, М.І.Туган-Барановський досліджує ринок праці, на якому капіталіст зазнає витрат. На його думку, **соціальний фактор впливає на рівень заробітної плати**. Окремі робітники на ринку праці не здатні протистояти капіталісту, оскільки їх соціальні сили не адекватні. Наслідком даних обставин є укладання індивідуальної угоди, за якою робітник отримує низьку заробітну плату порівняно з її середнім рівнем. Організація робітників становить більш потужну соціальну силу. На ринку праці вона може виступати монополістом, диктуючи свої вимоги капіталісту. Організовані робітники, укладаючи угоду з капіталістом, отримують більш високу заробітну плату за рахунок скорочення пропозиції на ринку праці або відмовляючись її продавати за низькою ціною.

Оскільки теорія граничної цінності розглядалась як альтернатива марксизму, то М.І.Туган-Барановський заходився ретельно її опанувати. Він зупиняється на вивченні поглядів в оригіналі таких представників граничної цінності, як Г.Госсен, К.Менгер, Ф.Візер, Е.Бем-Баверк, У.Джевонс. Дана теорія, незважаючи на свої здобутки, теж не є ідеальною, бо, на його думку, страждає занадто високою абстракцією та надмірним раціоналізмом. Сумніву підлягає фундаментальне положення даної теорії, за яким вибір здійснюється виключно на основі точних розрахунків. М.І.Туган-Барановський вважає, що даний постулат не потрібно абсолютизувати. У ряді випадків вибір здійснюється на основі звичаїв та традицій, які і визначають поведінку людини.

Родзинкою другого розділу є розгляд М.І.Туганом-Барановським додаткової цінності. К.Маркс намагався довести, що додаткова цінність базується на експлуатації, рівень якої зростає у зв'язку із підвищенням органічної будови капіталу, що виступає необхідною умовою підвищення продуктивності суспільної праці. Використовуючи схеми відтворення К.Маркса, М.І.Туган-Барановський спростовує його положення, приходючи до висновку, що органічна будова капіталу не впливає на прибуток. Причину помилки К.Маркса М.І.Туган-Барановський вбачає у тому, що той розглядає процес зростання продуктивності суспільної праці однобічно, не допускаючи можливості зворотної тенденції.

З точки зору існування людини, привласнення додаткової праці, на думку М.І.Тугана-Барановського, може мати місце на основі зовнішнього примусу, коли в суспільстві немає рівноправ'я і людина витрачає свої життєві сили на утримання інших суспільних класів. Капіталізм – це суспільний устрій, де всі мають рівні права. Виходить, що це надумана теорія, а поняття додаткової праці немає змісту (з точки зору логіки, якщо

використовується термін додаткова праця, то чому не вживаються терміни "додаткова земля" та "додатковий капітал").

М.І.Туган-Барановський вважає, що додатковий продукт розподіляється між різними суспільними класами. Кожен суспільний клас намагається збільшити свою частку у додатковому продукті. Все залежить від соціальної сили, якою володіє даний суспільний клас. Немає значення, чи це працюючий, чи це непрацюючий клас. Якщо суспільний клас володіє найбільшою часткою додаткового продукту, то, на думку М.І.Тугана-Барановського, це не означає, що даний клас є головним двигуном промислового прогресу (мова йде про капіталістів). Усе суспільство бере участь у створенні додаткового продукту, а привласнюють його майнові класи завдяки особливому соціальному положенню. М.І.Туган-Барановський виступає за створення справедливої системи розподілу.

Третій розділ праці присвячувався проблемі краху капіталістичного устрою, якому марксизм надавав великого значення. Вважалось, якщо вдасться повалити капіталізм в одній країні, то він зруйнується і в усьому світі. Причиною краху капіталізму, з точки зору марксизму, стає неможливість опанувати нові ринки, оскільки розширення ринків не може відбуватися швидше за розширення виробництва. Це приведе до хронічного перевиробництва, яке капіталізм не здатний подолати.

Розмірковуючи над проблемою неминучого краху капіталізму, М.І.Туган-Барановський звертає увагу на те, що в ідеалі метою виробництва повинно бути споживання. Але за капіталізму цього немає, бо **"господарство перестає досягати своїх природних цілей"** [21]. Чому так відбувається?

Даючи відповідь на риторично поставлене запитання, М.І.Туган-Барановський приходять до висновку, що причина цього полягає у господарстві, яке має історичний характер. Він виділяє два типи господарств: **гармонійне** та **антагоністичне**. У гармонійному господарстві суб'єктами господарювання є самі робітники, між якими немає соціальної нерівності. В антагоністичному господарстві суб'єктами господарювання стають власники капіталу, а трудівниками виступають інші. Має місце соціальна нерівність та антагонізм інтересів. Оскільки за капіталізму панівною формою є антагоністичне господарство, то метою його стає скорочення частки народного споживання у суспільному продукті і збільшення частки, яка припадає на капітал. На переконання М.І.Тугана-Барановського, навіть якщо дійсно відбудеться скорочення народного споживання, краху капіталізму не буде. Річ у тім, що ринок за капіталізму продовжує зростати, незважаючи на скорочення попиту на предмети споживання, бо різко зростає попит на засоби виробництва. Виходить, що жодних проблем з реалізацією, на якій спекулював марксизм, немає.

Капіталізм робить із робітників засіб, визнаючи будь-яку людську особистість найвищою метою у собі. Справжнім творцем власної історії робітник стане за соціалізму. Не допускаючи скорочення народного споживання, соціалізм створить умови для духовного розвитку особистості. Новий суспільний ідеал переможе тоді, коли він відповідатиме пануючій моральній свідомості. Людина повинна усвідомити своє призначення і свою місію. Але капіталізм, на переконання М.І.Тугана-Барановського, ніколи не відіме природним шляхом, а завдяки творчості та волі народних мас.

Захопившись соціалістичною ідеєю, М.І.Туган-Барановський бере-тьця ретельно вивчити історію соціалістичних учень та узагальнити найбільш значущі напрямки соціалізму. Це створювало передумови для **визначення свого місця в соціалістичному русі**. Даній проблемі присвячено ряд праць: "Современный социализм в своем историческом развитии" ("Сучасний соціалізм у своєму історичному розвитку") (1906), "Как осуществится социалистический строй" ("Як здійснити соціалістичний устрій") (1906), "Социалистическое учение об эксплуатации труда" ("Соціалістичне вчення про експлуатацію праці") (1907). Вищеназвані праці близькі за змістом і відрізняються лише зміщенням акцентів.

Безумовно, на другому етапі творчості М.І.Тугана-Барановського знаковою є праця **"Современный социализм в своем историческом развитии" ("Сучасний соціалізм у своєму історичному розвитку")** (1906). У цій праці автор ставить перед собою завдання: дати системне та критичне висвітлення **сучасного соціалізму**. Насправді робота присвячується не сучасному соціалізму, який мав місце в країнах Європи та Росії, а огляду різнобічної соціалістичної літератури минулої історичної епохи. Дана праця дала поштовх для досліджень у вказаному напрямку ще одному представнику "легального марксизму" С.М.Булгакову, який з часом випускає "Историю социалистических учений в XIX веке" ("Історія соціалістичних вчень у XIX столітті") (1913).

Системне висвітлення теорії соціалізму стає першою працею такого роду в Росії. М.І.Туган-Барановський як представник "легального марксизму" намагається заповнити прогалину, щоб не відстати від Європи, бо там аналогічні дослідження уже мали місце. Мова йде про праці А.Е.Шеффле "Квінтесенція соціалізму" та В.Зомбарта "Соціалізм та соціалістичний рух у XIX столітті", які не були прибічниками марксизму, а значить, ставилися до нього неупереджено.

У дослідника, який цікавиться історією соціалістичного руху, виникає цілком слушне запитання: чому системного висвітлення соціалістичного вчення уникали лідери II Інтернаціоналу на чолі з К.Каутським та ортодоксальні марксисты в Росії на чолі з В.І.Ленінім? На наше переконання, це пов'язано з розбіжностями у поглядах ідейних марксистів з іншими представниками лівих сил на соціалістичний рух. Перші розглядали

соціалізм вузько, виділяючи в ньому етапи розвитку, найвищим серед яких визнавався марксизм. Другі розглядали соціалізм широко, відводячи марксизму роль однієї із його численних течій. М.І.Туган-Барановський належав до представників другого напрямку, бо вважав, що **"марксизм є одним із напрямків соціалізму"** [22].

На відміну від першого творчого етапу своєї діяльності, дана праця М.І.Тугана-Барановського мала не науковий, а радше пропагандистський характер. Складається враження, що все робилося для того, щоб привернути до себе увагу, оскільки соціалізм на початку ХХ ст. перетворився на потужний суспільний рух, з яким потрібно було рахуватись.

У вступі до даної праці М.І.Туган-Барановський зазначає, що кожна течія соціалістичного руху дає своє визначення соціалізму. Це було природним, але його такий перебіг подій не влаштовував. Особливо "дістається" марксистам, які ототожнювали соціалізм із усупільненням засобів виробництва. На переконання М.І.Тугана-Барановського, навіть за таких умов мета соціалізму не досягається, бо залишається експлуатація людини людиною, тобто економічна рівність не забезпечує рівність соціальну. Він намагається дати власне визначення соціалізму як інтегрованому поняттю, яке б влаштовувало усіх представників лівих сил. Соціалізм – це вчення **"про новий соціальний ідеал"** [23]. Розуміючи, що соціалістичний рух є різнобарвним, М.І.Туган-Барановський намагається відсікти від нього ті течії, які несуть в собі від'ємну енергетику (на жаль, йому не вистачило мужності проголосити такою течією марксизм). На його погляд, "соціалізм є, понад усе, позитивне вчення, яке ставить собі певні позитивні задачі у суспільному житті" [24]. Засновниками позитивного вчення про соціалізм М.І.Туган-Барановський вважає Р.Оуена, К.Сен-Симона та Ш.Фур'є, бо саме вони розробили суспільний ідеал майбутнього. Але їх соціалізм має сектантський характер, бо передбачає утворення нових суспільних відносин лише в окремих ізольованих містах.

Основним методом, з допомогою якого досягається мета, соціалісти-утопісти вбачали у використанні сили переконань, звертаючись до розуму народних мас. На жаль, пропаганда їхніх ідей не знайшла підтримку у народі, бо **"світ майбутнього відокремлюється цілою безоднею від світу теперішнього"** [25]. Причина полягала у тому, що люди живуть проблемами теперішнього, а до майбутнього відносяться байдуже. Щоб мати вплив на маси, соціалізм, на думку М.І.Тугана-Барановського, повинен зблизитись з насущними інтересами людей. Це завдання виконав марксизм, який зумів поєднати суспільний ідеал з робітничим рухом.

На відміну від утопічного соціалізму, марксизм отримав підтримку народних мас, завдяки сприятливій дії суб'єктивного та об'єктивного факторів. По-перше, цьому сприяв розповсюджений міф, що теорію

соціалізму розробив нібито К.Маркс (насправді він розробив теорію капіталістичного виробництва). По-друге, марксизм замість розробки теорії далекого майбутнього зосередив увагу на розв'язанні практичних проблем суспільного життя. Маючи певні здобутки у цій сфері, він втратив будь-яку зацікавленість у кінцевій меті соціалізму. Це засвідчувало, що на даному історичному етапі розвитку суспільства стратегія була принесена в жертву тактиці соціалістичного руху.

Сучасний соціалізм у своїй практичній діяльності використовує гасла свободи, рівності і братерства. Серед даних гасел, на думку М.І.Тугана-Барановського, визначальним є **рівність**, бо вона відповідає ідеї Е.Канта про рівноцінність людської особистості. М.І.Туган-Барановський намагається дати аргументовану відповідь на риторичне запитання: чому рівність є благо, а нерівність – зло?

В житті суспільства нерівність та рівність відбивають різні аспекти життєдіяльності людей. Вони здатні поєднуватись у конкретній людині і виступати на перший план залежно від того, що нас цікавить у поведінці людини. Нерівність, на думку М.І.Тугана-Барановського, закладена в природі людського суспільства. Діяльність людини спрямована на досягнення різних цілей, кожна з яких має для неї відносну цінність. Але в природі, крім відносної цінності, має місце і абсолютна цінність. Нею виступає людина, яка являє собою ціль у собі, а не засіб для інших воль. Оскільки людська особистість є найвищою цінністю, то потрібно ставитися до неї як до вищої мети, незалежно від того, яке місце посідає людина в соціальній структурі суспільства. **"Найнікчемніша людина рівна в цьому сенсі найвеличніший – бо вони в однаковою мірою люди – носії святині людської особистості"** [26]. Акцентуючи увагу на соціальній стороні людських стосунків, М.І.Туган-Барановський виступає проти марксизму, який понад усе цінував економічні відносини. Наділяючи кожну людину рівними правами, потрібно добиватися, щоб вона могла їх реалізувати.

М.І.Туган-Барановський виділяє в соціалістичному вченні етапи, кожен з яких відрізняється від попередніх ступенем зрілості. Це **соціалізм, комунізм та анархізм**. Розгляд анархізму як однієї із складових частин соціалістичного вчення засвідчує, що М.І.Туган-Барановський знаходився під їх впливом, а можливо, відіграло особисте знайомство з лідером російських анархістів П.О.Кропоткіним, якого він цінував як талановиту неординарну особу. Відмінності між етапами в межах соціалістичного вчення визначаються рівнем розвитку продуктивних сил та ступенем свободи людини. Соціалістичний етап як найбільш наближений до сьогодення повинен повести боротьбу з бідністю. Це передбачає панування в ньому матеріальних інтересів, що робить його подібним на міщанство. Бідність не тільки приносить людині фізичні страждання, але і принижує дух. **"Духовна культура неминуче**

повинна спиратись на матеріальну" [27]. З підвищенням продуктивності праці людина отримує свободу від господарської праці. При цьому змінюється характер інтересів, які стають більш натхненними. Духовна сфера у майбутньому стане більш важливою, ніж матеріальна, що сприятиме зростанню людей розумової праці. Найширшу свободу при соціалізмі, на думку М.І.Тугана-Барановського, отримує творча праця.

У першому розділі праці М.І.Туган-Барановський дає критику капіталістичного устрою, який базується на експлуатації людини людиною. Щоб ліквідувати експлуатацію, потрібно реорганізувати право власності, яке обумовлює економічну нерівність. Приватна власність, на думку М.І.Тугана-Барановського, породжує злиденність одних та дає нетрудові доходи іншим. Вважаючи, що етичні елементи посилюють соціалістичне вчення, розглядає експлуатацію з етичної точки зору, розуміючи під нею використання особистості людини в певних цілях усупереч її інтересам.

М.І.Туган-Барановський вважає, що теорія експлуатації К.Маркса буде відкинута наукою, бо базується на хибній основі, нібито праця є субстанцією цінності. Це неможливо довести ніякими логічними хитроцтвами. Від використання К.Марксом теорії цінності соціалістичне вчення прогало, бо воно послабило його. В той же час у марксизмі є плідна думка, яку слід використати. Мова йде про визнання праці єдиною активною діяльністю виробництва, що возвеличує людину з точки зору етики і визначає тільки її працю продуктивною. Слушним є поняття додаткової і необхідної праці, яке доповнює вчення про експлуатацію, оскільки дозволяє встановити її величину.

Розглядаючи вплив концентрації виробництва на становище робітничого класу, М.І.Туган-Барановський змушений визнати, що прогноз К.Маркса стосовно абсолютного зубожіння робітничого класу не виправдався. Дана тенденція мала місце при впровадженні у виробництво машин. Коли ж машинний спосіб виробництва утвердився, то розпочався зворотній процес, який обмежив зубожіння робітників, сприяв зростанню середнього класу, збільшив кількість великих власників.

Пороки капіталістичної цивілізації, на думку М.І.Тугана-Барановського, полягають у колосальних витратах робочої сили. Річ у тому, що теперішня організація суспільного життя недосконала, оскільки відсутній план суспільного виробництва. Велика кількість людей використовується нерационально, бо їм доводиться займатися посередницькою діяльністю в торгівлі. У майбутньому, на переконання М.І.Тугана-Барановського, з допомогою кооперації вдасться позбавитися торгівлі при налагодженні прямих стосунків між виробниками та споживачами. Це сприятиме суттєвій економії праці.

Концепція марксизму завдає нищівного удару по дискредитації капіталізму. Однак у цій концепції, на погляд М.І.Тугана-Барановського, має місце протиріччя. З одного боку, стверджується, що перетворення

капіталізму на соціалізм відбувається стихійно, а з іншого – є свідомою справою пролетаріату. Якщо припустити, що утвердження соціалізму відбудеться неминуче, то для чого пролетаріату витратити свої сили на суспільну боротьбу? Марксизм не дає відповіді, коли суспільне життя потрібно віддати на відкуп стихійним елементам, а коли – свідомій діяльності людини.

Другий розділ праці М.І.Туган-Барановський присвячує соціалістичному суспільному устрою, виділяючи в ньому чотири напрямки: централістичний соціалізм та комунізм; корпоративний соціалізм; федералістський соціалізм; анархізм. За кожним напрямком стояли відповідні автори соціалістичних ідей. Щоб відкинути звинувачення у викривленні їх поглядів, М.І.Туган-Барановський наводить досить великі цитати без власних коментарів, що робить працю схожою на хрестоматію. Кожен напрямок соціалізму має свої переваги і недоліки. М.І.Туган-Барановський веде пошук їх поєднання, щоб досягти рівноваги і вийти на оптимальну модель майбутнього суспільного устрою.

Із насторогою М.І.Туган-Барановський розглядає комунізм з його свободою споживання. На його переконання, реалізувати цю ідею на практиці неможливо, бо суспільне багатство обмежене, а людські потреби безмежні. Щоб не допустити зловживань, кожна людина повинна добровільно обмежити своє споживання. Досягти цього в масштабах суспільства непросто. Для цього потрібна нова свідомість і моральне перевиховання людей. Доти поки вона не буде досягнута, слід використовувати примусові норми, які регулюють особисте споживання.

Корпоративний соціалізм, на погляд М.І.Тугана-Барановського, потрібно використовувати як тимчасовий захід при переході до більш досконаlih форм господарювання, бо він розвиває професійний егоїзм серед робітничого класу. Інша річ – федералістський соціалізм. Його слід використовувати для нейтралізації негативу централізму, який посилює значення примусового начала. Не потрібно **"заважати якнайширшому розвитку місцевого самоуправління і місцевої самодіяльності"** [28].

Заслуговує на увагу розгляд М.І.Туганом-Барановським анархізму як антипода централізму. На його переконання, анархізм неможливий, бо не відповідає природі суспільства, економіка якого базується на пропорціях. Анархізм у масштабах країни призведе до знищення будь-якого господарства, бо не враховує інтереси багатьох. Він може мати місце тоді, коли кожен буде виробляти продукти свого споживання (мова йде про натуральне господарство селянина, якому непотрібно узгоджувати свої дії з іншими членами суспільства).

М.І.Туган-Барановський вважає, що людському товариству притаманне особисте і суспільне начало. Потрібно, на його думку, не намагатися підпорядкувати одне одному, а примирити ці два протилежні начала. Розвиток особистості не повинен відбуватися за обмеження

розвитку особистості інших. Свободу людини слід обмежувати. Повну свободу вона може отримати лише у творчій праці, яка не знаходиться під суспільним контролем.

Третій розділ праці М.І.Туган-Барановський присвячує практичному здійсненню соціалістичного устрою. В цьому марксизм має безперечну перевагу над утопічним соціалізмом. Використовуючи насилля, марксизм доводить, що його ідеї хибні, бо для чого примушувати рухатися туди, куди ніхто не бажає. Нові форми суспільного життя повинні довести свою перевагу на практиці. М.І.Туган-Барановський висловлює цікаву пропозицію владі, яка нею не скористалася. Щоб дискредитувати марксизм, уряд повинен був погодитися на проведення його представниками відповідного експерименту. Оскільки досвід діє переконливіше за теорію, то усі б зрозуміли нікчемність даної революційної доктрини. Розумний план суспільного устрою не потребує насилля.

Соціальні експерименти мали місце в історії людської цивілізації, і всі вони закінчувались невдачею. Життєздатність виявили лише ті общини, які мали релігійний характер і впливали на духовне життя. Дана ідея М.І.Тугана-Барановського, висловлена в даній праці, нашою вихнула П.Б.Струве на думку, що без релігії соціалізм неможливий.

На погляд М.І.Тугана-Барановського, соціальний експеримент не витривав конкуренції з капіталізмом тому, що не відбувся у великих господарствах і не використовував капітал. М.І.Туган-Барановський виступає за експропріацію капіталу і передачу його в руки суспільства. Тільки тоді можлива соціалістична організація господарства.

Тактика сучасного соціалізму створюється самим життям. Першим, хто її проводив, був чартизм, який вважав, що для економічного звільнення робітників їм потрібно завоювати політичну владу. На політичну боротьбу ставку робив і марксизм, який накреслив напрямок розвитку сучасного соціалістичного руху. М.І.Туган-Барановський вважає "Маніфест комуністичної партії" найкращим твором марксизму, бо там соціалістичний рух розглядається як такий, у якому представлені різні соціалістичні течії.

Соціалістичний рух, на погляд М.І.Тугана-Барановського, має три складові: **політичну боротьбу, розвиток професійної організації робітників та кооперативний рух**. М.І.Туган-Барановський більше уваги приділяє саме третій складовій соціалістичного руху. Кооперацію він ототожнює із споживчими товариствами, які служать інтересам робітників. Крім споживчих товариств, велике значення надається різноманітним асоціаціям дрібних виробників, у першу чергу, селян, діяльність яких підпорядковується плановій організації. Кооперативні організації підготовлюють підставу для соціалістичного господарства, створюють у надрах капіталізму зародки майбутнього. Віра в соціалізм – це віра у

прогрес. Вона базується на науці і буде означати нове народження людства у силі і свободі.

Паралельно з розробкою власної концепції соціалізму М.І.Туган-Барановський намагається удосконалити та систематизувати теоретичний курс з економічної науки, відбиваючи в ньому сучасні досягнення світової економічної думки. Він ставить перед собою завдання представити в теоретичному курсі провідні економічні школи, а також висвітлити нові явища економічного життя та економічної політики. М.І.Туган-Барановський спочатку видає "Лекции по политической экономии" ("Лекції з політичної економії") (1907), а потім їх завершений варіант у вигляді підручника під назвою **"Основы политической экономии"** (**"Основы політичної економії"**) (1909). Дана праця мала великий успіх, перевидаючись великими тиражами. Вона давала могутній імпульс до наукового пошуку.

Спалах творчої активності М.І.Тугана-Барановського припадає на 1912–1913 рр., коли з-під його пера виходять праці, присвячені новому суспільному устрою: "К лучшему будущему" ("До кращого майбутнього") (1912), "В поисках нового мира" ("У пошуках нового світу") (1913), "Общественно-экономические идеалы нашего времени" ("Суспільно-економічні ідеали нашого часу") (1913). В даних працях М.І.Туган-Барановський виступає за активну роль людини у житті суспільства. Великого значення він надає розумовій діяльності, яка впливає на свідомість і сприяє перебудові суспільства на шляху до соціального і економічного прогресу. Особливу увагу звертає на нові форми господарювання, які, на його погляд, здатні змінити соціальні відносини. Кропітка новаторська робота громадян забезпечить еволюційний розвиток суспільства.

Ідеї соціалізму отримали у М.І.Тугана-Барановського філософсько-етичне обґрунтування. Найвищою святинею він вважав людську особистість. Заперечуючи ідею тоталітарної держави, доводив, що людину потрібно розглядати як мету, а не як засіб.

Надаючи перевагу реаліям життя перед теорією, М.І.Туган-Барановський ретельно вивчає досвід облаштування та життєдіяльності соціалістичних общин в історії людства, які розглядалися ним як великий соціальний експеримент. Це стосується товариств Р.Оуена, Ш.Фур'є, послідовників Е.Кабе та релігійних громад у Північній Америці. Використовуючи усе найкраще в цих товариствах, він прагне розробити ідеальну модель майбутнього, бо, на його погляд, суспільний ідеал стимулює творчу енергію народу. Але суспільні ідеали людини, якими б досконалими не були, поступаються християнському ідеалу, який передусім цінує людську особистість. На переконання М.І.Тугана-Барановського, **соціалістичний ідеал повинен вбирати в себе ідеали християнства**. За соціалізму розвиток кожної окремої особи стане головною суспільною

метою. Чим багатогранніша індивідуальність, тим яскравіша її творчість. При знеособленні людини суспільство втрачає все цінне, що у неї є.

Якщо у народу був би вибір між суспільством, яке базується на експлуатації, гнобленні та нерівності, але яке здатне до творчості, і між суспільством, що не знає ні насильства ні нерівності, але в якому відсутній дух творіння, то немає сумніву, що **краще страждаюче людство, ніж ситі свині**. Роблячи такий висновок, М.І.Туган-Барановський застерігає лідерів більшовизму в Росії від необачливих кроків, спрямованих на поспішну ліквідацію капіталізму.

У багатогранній творчості М.І.Тугана-Барановського чільне місце займає теорія розподілу, яка знайшла відображення у праці **"Социальная теория распределения"** (**"Соціальна теорія розподілу"**) (1913). Поява даної теорії розподілу являла собою виклик неокласицизму, який розглядав її як компонент обміну і не міг довести справедливості такого розподілу. Це була найболючіша проблема початку ХХ ст. за своїми соціальними наслідками, яка у подальшому трансформувалась у теорію добробуту. Визнаючи нетрудовий характер прибутку та ренти, М.І.Туган-Барановський розробляє власну **"соціальну теорію розподілу"**. На його переконання, заробітна плата найманих робітників визначається двома факторами: продуктивністю праці і соціальною силою робітничого класу щодо капіталу. Між класами існує боротьба за розподіл суспільного продукту. Частка кожного класу визначається розміром національного доходу. Оскільки приріст національного доходу здійснюється у виробництві, то обидва класи зацікавлені у зростанні продуктивності праці.

Другий етап творчості М.І.Тугана-Барановського плавно переходить у третій, який присвячується проблемам кооперації в межах соціалістичного вчення. Для утвердження соціалізму в Росії, на думку М.І.Тугана-Барановського, потрібно враховувати соціальну структуру суспільства, оскільки кожен клас має свій рівень свідомості, інтелекту, культури, моралі тощо. На той час у Росії переважало селянство, яке не брало участі у політичній боротьбі і у професійному русі в силу своєї ментальності. Єдиною формою соціалістичного руху, до якої можна було залучити селянство, була кооперація. М.І.Туган-Барановський береться дослідити дану проблему з позиції соціалістичного вчення. Наслідком напруженої роботи стає власна концепція кооперації, яка приносить йому світове визнання. Основні ідеї даної концепції знайшли відображення у працях: **"Экономическая природа кооперации и её классификация"** (**"Економічна природа кооперації та її класифікація"**) (1914), **"Социальные основы кооперации"** (**"Соціальні основи кооперації"**) (1916), **"О кооперации"** (**"Про кооперацію"**) (1917), **"О кооперативном идеале"** (**"Про кооперативний ідеал"**) (1918).

Кооперація – це така форма господарювання, що передбачає добровільне об'єднання власників, у яких є спільна мета. В її основі лежить принцип рівності, бо ніхто нікому не підкоряється. Всі питання господарського життя вирішуються разом. Кожен зацікавлений у поліпшенні господарської діяльності, відчуючи себе господарем на виробництві. Кооперація заснована на вільній самоорганізації, на погляд М.І.Тугана-Барановського, може стати прообразом майбутнього суспільства. Вона відповідає ідеалові вільного розвитку людини, оскільки будується на взаємній згоді при вступі або виході з цієї форми організації праці. М.І.Туган-Барановський вважав, що промислова кооперація здатна розвиватися за капіталізму, трансформуючись у акціонерні товариства, чого не можна сказати про споживчу кооперацію. Великого значення він надавав сільськогосподарській кооперації, завдяки чому селяни мають можливість мати пільги, які притаманні великим господарствам. Важливе те, що відбудеться соціальне вирівнювання робітників та селян. М.І.Туган-Барановський висунув ідею про об'єднання кооперативів у спілки, основою яких стануть індивідуальні селянські господарства. Селянин, знаючи частку свого майна у кооперативі, здатний здійснити його правовий захист і в разі потреби вийти з кооперативу. Соціалістичне суспільство – це суспільство вільних кооператорів та досконалих людей.

Свою творчу діяльність М.І.Туган-Барановський завершує на мажорній ноті працями **"Русская революция и социализм"** (**"Російська революція та соціалізм"**) (1917) та **"Социализм как положительное учение"** (**"Соціалізм як позитивне вчення"**) (1918). В першій праці він розробляє програму соціально-економічних реформ і реально оцінює їх здійснення. Програма соціально-економічних реформ М.І.Тугана-Барановського виходить у світ раніше, ніж програма лідера більшовиків В.І.Леніна у праці "Чергові завдання Радянської влади" (1918). Але Радянська влада не бере її до уваги. На переконання М.І.Тугана-Барановського, Росія ще не дозріла до соціалізму і "у найближчому майбутньому вона не стане соціалістичною країною".

У даній праці соціалізм розглядається у вузькому і широкому розумінні слова. Соціалізм у вузькому розумінні слова є специфічною формою товарного господарства, в якій сполучаються елементи капіталізму та індекалізму (коли робітники безпосередньо беруть участь в управлінні підприємством). Соціалізм у широкому розумінні слова нагадує анархічний комунізм, у якому якісно новий рівень продуктивних сил сполучається з людиною нового типу.

Централістичний соціалізм, хоч і забезпечує планомірний та пропорційний розвиток, але не створює умов для вільного розвитку людської особистості. Не можна вважати благом перетворення людини на простий гвинтик великого державного механізму. М.І.Туган-Барановський

знову попереджає про небезпеку впровадження централістичного соціалізму, оскільки придушення свободи та ініціативи приведе до регресу замість очікуваного прогресу. Він пропонує доповнити централістичний соціалізм іншими видами соціалізму. Ідеалом вільного розвитку людини вважає кооперацію.

Література

1. Туган-Барановский Н. И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма / Н. И. Туган-Барановский. – СПб., 1907. – С. 61.
2. Туган-Барановский Н. И. Периодические промышленные кризисы / Н. И. Туган-Барановский. – М., 2008. – С. 53.
3. Там само. – С. 115.
4. Там само. – С. 140.
5. Там само. – С. 155.
6. Там само. – С. 220.
7. Там само. – С. 250.
8. Там само. – С. 263.
9. Там само. – С. 321.
10. Там само. – С. 328.
11. Туган-Барановский Н. И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма / Н. И. Туган-Барановский. – СПб., 1907. – С. 18.
12. Там само. – С. 73.
13. Там само. – С. 206.
14. Там само. – С. 283.
15. Там само. – С. 283.
16. Туган-Барановский Н. И. Теоретические основы марксизма / Н. И. Туган-Барановский. – М., 2003. – С. 15.
17. Там само. – С. 56.
18. Там само. – С. 73.
19. Там само. – С. 84.
20. Там само. – С. 117.
21. Там само. – С. 208.
22. Туган-Барановский Н. И. Современный социализм в своем историческом развитии / Н. И. Туган-Барановский. – СПб., 1906. – С. 132.
23. Там само. – С. 13.

24. Там само. – С. 4.
25. Там само. – С. 12.
26. Там само. – С. 16.
27. Там само. – С. 27.
28. Там само. – С. 191.

ФІЛОСОФІЯ ГОСПОДАРСТВА ЯК АЛЬТЕРНАТИВНИЙ НАПРЯМОК РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ В РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На рубежі XIX та ХХ ст. філософія, як і інші суспільні науки, опинилась у кризі, оскільки тривав пошук нової парадигми знань. Вирішуючи проблеми природи та науки, філософія менше уваги приділяла суспільству, соціальні та економічні цінності якого зростали. Цим вдало скористався марксизм, який завдяки поєднанню філософії з політичною економією перетворився на пануючу світоглядну концепцію, яка охоплювала усі сторони життя людини. Таку його популярність М.О.Бердяєв пояснював тим, що "марксизм не тільки є наука і політика, він є також віра, релігія" [1].

Для багатьох передових мислителів даної історичної епохи було зрозуміло, що марксизм спрямовує суспільство на хибний шлях розвитку. Щоб не допустити цього, потрібна була альтернатива. Опонентами марксизму в Європі виступили представники історичної школи, які намагалися по-новому осмислити трудову діяльність людини [2]. Ці ідеї знайшли прихильників у Росії серед представників "легальних марксистів", які розпочали розробку власної світоглядної концепції під назвою **філософія господарства**. Філософія господарства, на відміну від політичної економії, дає змогу більш широко розглянути господарську діяльність людини і виявити такі її аспекти, які залишилися поза увагою марксизму.

В Росії першим почав розробляти дану проблему **Михайло Іванович Туган-Барановський** (1865–1919) у праці "Теоретичні основи марксизму" (1905). Вступаючи у заочну полеміку з К.Марксом, він звернув увагу на те, що у того немає чіткості у розумінні господарської діяльності. На переконання М.І.Тугана-Барановського, неприпустимо розглядати господарську діяльність як таку, яка спрямована на задоволення необхідних потреб. Річ у тім, що відсутні критерії, за якими визначаються потрібні та непотрібні потреби. Це приводить до того, що одну ту саму діяльність, виконану різними людьми, відносять то до господарської, то до негосподарської. Не маючи остаточного визначення у даному питанні, суспільство не здатне проводити ефективну економічну політику, бо розмитотою стає соціальна структура суспільства. Крім того, М.І.Туган-Барановський вважав, що не можна розглядати господарство односторонньо, ототожнюючи його виключно із матеріальною сферою. "Господарство пов'язує в одне нерозривне ціле соціальне, духовне середовище із матеріальним" [3].

Виходячи із власних міркувань, М.І.Туган-Барановський розглядає господарську діяльність як таку, яка передбачає створення матеріальних

благ і завжди спрямована на зовнішню природу. За таких обставин він вважав працю вчителя, священика та лікаря негосподарською. Більше того, господарська діяльність не є поодинокую, а сукупною, що означає нескінченне спілкування людини з навколишнім світом. М.І.Туган-Барановський дає наступне визначення господарської діяльності: це **"сукупність людських дій, спрямованих на зовнішній світ, що мають на меті створення матеріальних обставин, необхідних для задоволення людських потреб"** [4].

Ставлення людини до господарської діяльності, на погляд М.І.Тугана-Барановського, залежить від рівня задоволення матеріальних потреб. Якщо людина не здатна задовольнити матеріальні потреби, то вона буде високо цінувати господарську діяльність, не надаючи належної уваги духовній сфері. У тому разі, коли матеріальні потреби людини більш-менш задоволені, соціальне значення господарської діяльності знижується, але при цьому зростає соціальне значення духовної сфери.

Відомо, що життя людини має матеріальну та духовну складову, що обумовлює її систему цінностей, яка відповідає конкретній історичній епосі. Матеріальні цінності не повинні перетворюватися для людини на фетиш, бо тоді вона стає рабом речей, втрачаючи свободу. В той же час не можна недооцінювати значення матеріального фактора в житті людини. На переконання М.І.Тугана-Барановського, матеріальний добробут **"визначає духовне середовище людини"** [5].

Прагнення до матеріального добробуту – це природна властивість людини. Господарська діяльність здатна задовольнити матеріальні потреби. Людина, працюючи на задоволення матеріальних потреб, збагачується. Намагання людини стати багатюю відповідає її природній суті. Багата людина не повинна засуджуватися суспільством, якщо багатство було здобуто праведним шляхом. Інша річ, що багатство може використовуватися не тільки для задоволення матеріальних потреб, але і для зміни свого соціального статусу. Для суспільства це не є позитивом, а навпаки, криє у собі небезпеку. М.І.Туган-Барановський застерігає, що **багатство є засіб не тільки до чуттєвої "насолоди, але і до влади"** [6].

На переконання М.І.Тугана-Барановського, від господарської діяльності залежить свобода людини. Чим більше досягнень має людина у виробництві матеріальних благ, тим менше вона залежить від природи і тим більше у неї свободи. Маючи свободу, людина використовує її для пізнання навколишнього світу. При цьому змінюються і соціальні пріоритети. Пізнання світу отримує більш важливе соціальне значення, ніж виробництво матеріальних благ.

Пов'язуючи свободу людини із змінами у розвитку продуктивних сил, а не зі змінами у соціальних відносинах, М.І.Туган-Барановський вступає у полеміку з марксизмом, який не розуміє сутності свободи

людини. Марксизм доводить, що при капіталізмі немає ніякої свободи. Царство свободи настане лише за нового суспільного устрою. Якщо погодиться з таким твердженням, то виходить, що люди за комунізму будуть повністю незалежними від зовнішнього світу. М.І.Туган-Барановський вважає дане положення утопією. **"Соціалізм так само мало може вважатися зовсім вільним від об'єктивних умов господарювання, як і капіталізм виключно залежний від них"** [7]. Свободу людина буде отримувати поступово, відвойовуючи її у природи, що є запорукою еволюційного розвитку суспільства.

Неординарними є погляди **Миколи Олександровича Бердяєва** (1874–1948) на господарську діяльність. На його думку, не можна спрощено розглядати працю, зводячи її до витрат фізіологічної енергії. Таке трактування праці марксизмом засвідчує, що він не розуміє її релігійної природи, яка властива тільки людині. Неправильно також вважати матеріальною працю зі створення матеріальних благ, бо **будь-яка праця завжди має духовну основу**. Ця духовна основа безпосередньо впливає на продуктивність праці. Духовно багата людина здатна до творчої діяльності, а значить, спроможна підвищувати продуктивність праці [8].

Найбільші здобутки в розробці теорії філософії господарства мав **Сергій Миколайович Булгаков** (1871–1944). Він зробив спробу синтезувати науку, філософію та релігію при домінуючій ролі останньої. Усе повинно підкорятися вірі. Свої погляди висловив у праці під символічною назвою **"Філософія господарства"** (1912). С.М.Булгаков поставив перед собою завдання розвінчати таку складову частину марксизму, як філософія, яка, на його переконання, мала більш важливе значення, бо формувала відповідний світогляд. Він застосував досить незвичний прийом для критичного аналізу, прагнучи спростувати не окремі елементи марксистської системи, а саму систему. Не вдаючись безпосередньо до критики філософської концепції марксизму, яка базувалась виключно на положеннях Гегеля, С.М.Булгаков розробляє власну наукову картину світу на основі світоглядних ідей християнства та Е.Канта.

Намагаючись бути неупередженим, С.М.Булгаков, розглядаючи закономірності розвитку людської цивілізації на початку ХХ ст., визнає зростання значення матеріальних цінностей у житті суспільства, які ототожнюються із суспільним багатством. Боротьба за життя є боротьбою за задоволення матеріальних потреб. "Життя є процес, перш за все, господарський, така аксіома цього сучасного економізму..." [9]. Серед багатьох наукових течій, які звеличували матеріальний субстрат як найвищу цінність людини, провідне місце посідав марксизм, який, за образним виразом С.М.Булгакова, як гіпнотизер, впливав на свідомість людей, перетворившись на догми соціал-демократичних партій.

Марксизм, на думку С.М.Булгакова, – це ніщо інше як **економізм**, який перетворився на **"панівну філософію сучасної політичної економії"** [10]. Багато дослідників – представників економічної науки змушені використовувати методи марксизму, не будучи марксистами за переконаннями. Визначаючи цінність марксизму як світоглядного вчення, С.М.Булгаков вважає, що ця цінність стосується конкретної історичної епохи. Подальший розвиток суспільства засвідчував, що марксизм перестав відповідати реаліям життя. Виникла потреба усунути його із духовного життя суспільства. Але спростування його виявилось складною проблемою. Марксизм не можна просто відкинути як нікому не потрібну доктрину, він повинен бути внутрішньо перевершений, завдяки доведенню своєї обмеженості, коли "одна сторона істини видається за всю істину" [11]. Для проведення аргументованого критичного аналізу необхідно зрозуміти марксизм, а для цього потрібно освоїти його догмати.

Будучи прихильником "новітньої" історичної школи, С.М.Булгаков ототожнює політичну економію з наукою про господарство. На його переконання, економізм, розширюючи предмет свого дослідження, включив у нього і науку про господарство. Якщо відмовитися від економізму, то наука про господарство перетвориться на суму емпіричних знань та спостережень. Тобто це вже буде не наука. Щоб цього не сталося, **потрібно замінити економізм новою наукою про господарство**, засновником якої стає сам С.М.Булгаков. Їй він пророкує велике майбутнє.

Намагання розглядати **марксизм як єдину наукову систему знань** не має під собою, на думку С.М.Булгакова, реальної основи. Не може бути взагалі єдиної філософської системи за природою. Хто стверджує це, той не розуміє життя, яке становить єдність логічного та алогічного. Ця ідея закладена у християнському вченні. Людське життя багатогранне. Це стосується як світу матеріального, так і світу ідей. Використовуючи теорію пізнання, С.М.Булгаков доводить, що думка розвивається поступово на основі накопичення знань. Існує багато шляхів думки. Той, хто стверджує, що є єдиний, "царський" шлях думки, намагається поставити її під свій контроль. Дослідники, керуючись різними підходами, будують різні філософські системи. Різні точки зору, на його переконання, здатні мирно співіснувати. Безперечно, така ситуація можлива за умов демократії, коли усі теоретичні доктрини рівні перед владою. Якщо ж одна з них взята на озброєння владою, виступаючи як державна ідеологія, то рівності ідей у суспільстві не буде. С.М.Булгаков не звертає увагу на політичний чинник впливу, роль якого у житті суспільства стає визначальною.

Неспроможність існуючих філософських систем засвідчує, що вони не мають під собою реальної матеріальної основи. Сам того не підозрюючи, С.М.Булгаков замість марксизму пропонує власну філософську

систему, яка б посіла його місце. Тобто одна світоглядна монополія замінюється на іншу. Розуміючи необхідність поєднати духовне з матеріальним, він доводить, що дієздатною філософською системою у відповідних історичних умовах може бути нова світоглядна концепція. Не відкидаючи альтернативи, С.М.Булгаков упевнений, що **"філософська система може бути побудована і як філософія господарства"** [12]. Під господарством розуміється оволодіння природою з метою створення матеріальних або духовних благ. Господарська діяльність притаманна всьому живому. Людська діяльність є вищий вид господарської діяльності. Ознакою господарства є праця. Вона передбачає "олюднення природи, перетворення її на потенційний людський організм" [13]. С.М.Булгаков, скептично ставлячись до визначення праці К.Марксом як нервово-мускульної енергії, вважає, що праця не підлягає ніякому визначенню. Не можна розглядати працю як винятково фізичну діяльність. Навіть сама трудова теорія цінності К.Маркса передбачає затрату інтелектуальної праці. Визначаючи заслуги трудової теорії цінності, яка возвеличила працю, вважаючи її початком господарського життя, С.М.Булгаков доводить, що з допомогою праці відбувається захист та розширення життя. Життя у господарстві оплачується працею. Звідси цінність праці, завдяки якій підтримується життя. Ця істина лежить в основі теорії цінності. **"Господарство є трудова діяльність"** [14]. Здатність до праці – це одна з властивостей живої істоти. Людина прагне досягти господарської свободи, багатства та могутності.

Господарська діяльність – це діяльність, яка передбачає завоювання людиною життєвих благ і включає в себе працю у всіх її проявах. Якщо людина для задоволення власних потреб отримує блага задарма, то це означає, що дана людина не займається господарською діяльністю. Таке життя, на думку С.М.Булгакова, не є повноцінним. **"Тільки той живе повним життям, хто здатний до праці і дійсно працює"** [15]. Життя людини означає здатність її споживати світ.

Розглядаючи господарство як взаємодію людини з природою, С.М.Булгаков акцентує увагу на розумінні господарства К.Марксом. Марксизм розглядає господарство як об'єктивну реальність, у якому значення суб'єктивного фактора несуттєве. На думку С.М.Булгакова, господарство – це суб'єктивно-об'єктивна діяльність. Роль суб'єктивного фактора у господарстві визначальна, бо його діяльність впливає на об'єкт. Суб'єкт господарювання виступає як господар власної діяльності. С.М.Булгакова не задовольняє висвітлення праці у політичній економії. У політичній економії праця становила один із факторів виробництва або єдиний фактор виробництва, а її потрібно розглядати як **місток між суб'єктом та об'єктом. Філософія господарства – це філософія об'єктивних дій.**

Господарство – це відносно автономна господарська одиниця. Свою діяльність вона пов'язує з собі подібними суб'єктами господарювання, які разом утворюють господарську систему суспільства. Окремі господарства не можуть обійтися без господарської системи суспільства, а значить, і без обміну. Вони є її невід'ємним елементом. Відбувається усупільнення виробництва, бо господарство ведуть не індивіди, а людство. Намагання довести, що усупільнення виробництва відбудеться лише за комунізму, а у сучасних умовах його не має, на думку С.М.Булгакова, не відповідає дійсності.

Господарська діяльність складається із багатьох актів, які здійснюються людиною у часі та просторі і є ознакою відповідної історичної епохи. Кожен господарський акт тільки у господарстві отримує своє певне значення. Виходячи з цього, С.М.Булгаков вважає, що господарство є "синтезуюча діяльність" [16]. Це процес не індивідуальний, а суспільний. Функцію господарювання виконує людство.

Господарство не існує без знань. Використання знань у процесі господарської діяльності означає, що господарство – це знання у дії. Таку діяльність можна вважати творінням. Виходить, що наука являє собою складову частину господарства. Людина створює новий світ, нові блага, нові цінності. Із покоління до покоління зростають досягнення людської цивілізації. Кожна людина користується цими досягненнями цивілізації. Оскільки пізнання сприяє зростанню продуктивності праці, то воно теж "є трудова, господарська діяльність" [17].

С.М.Булгаков ставить перед собою риторичне запитання: у чому джерело людського творіння? І дає на нього відповідь: творчість неможлива без свободи, зусиль, волі, напруження. Безумовно, першочергове значення має свобода. Тут мається на увазі духовна свобода. Свобода оволодіє людиною як образ Бога у ньому. С.М.Булгаков не розкриває значення економічної свободи, яка базується на приватній власності, і здійснює вплив на творчість. За відсутності у суспільстві приватної власності, а саме на цьому наполягав К.Маркс, творча діяльність неможлива. Тобто за комунізму людина потрапляє не у "царство свободи", а у **царство несвободи**. Творча діяльність потребує трудових зусиль, зусиль волі. Це означає, що творча людина є особистістю. Таким чином, творчість має виключно персоніфікований характер. Кожна особистість ставить перед собою посильне завдання і повинна виконати його. Суспільство, яке складається із особистостей, має зовсім іншу природу, ніж суспільство, яке складається із виконавців-робітників. К.Маркс цього не розуміє. Задум створити щось нове народжується у процесі практичної діяльності, виходячи із потреб суспільства. Природа знаходить себе у людині. Людина вступає у світ як особистість, і з цим потрібно рахуватись.

С.М.Булгаков звертає увагу на те, що можливості людей у творчості обмежені. Людина не здатна примножити творчі сили природи. Творчість у власному розумінні цього слова "належить виключно Творцю" [18]. **Людина створює не "образ", а лише "подобу"**. Людина не здатна створювати нове життя, бо життя створив Бог. Вона здатна створити лише належні умови життя. Тим самим спростовується положення марксизму про можливість створення нової людини і нового суспільного устрою.

Дещо упередженим здається погляд С.М.Булгакова стосовно використанню математики в економічних дослідженнях. Відмічаючи, що математика почала застосовуватися в обчисленні людських потреб, корисності та оцінок, він вважає, що до цих процесів потрібно підходити виключно прагматично. Не маючи орієнтирів у визначенні цінності, їх потрібно визнати за наукові помилки. Він відкидає звинувачення у тому, що наука, яка не використовує математику, не може вважатися наукою. С.М.Булгаков переконаний, що "не можна визнати правильною думку, що ступінь застосування математики взагалі визначає, так би мовити, градус науковості ..." [19].

Більш вагомою ознакою науки, на переконання С.М.Булгакова, ніж математика, є логіка. Логіка являє собою єдність теорії та практики. Логіка ідей спирається на логіку речей. Відривати теорію від практики означає, на думку С.М.Булгакова, йти хибним шляхом. Саме цей недолік притаманний марксизму. На жаль, логіка як знаряддя пізнання вичерпала себе в економічних дослідженнях на початку ХХ ст. Майбутнє було за математикою. С.М.Булгаков випустив із поля зору той факт, що марксизм унікав використовувати математику у своїх дослідженнях, хоч К.Маркс та Ф.Енгельс непогано розумілися на ній.

Свобода людини обмежена потребою. Поведінка людини завжди мотивована, і ця мотивація психологічна. Там, де є свобода, є місце для творіння, а де творіння, там немає автоматизму. Будь-яка особистість – це новий елемент природи, який збагачує її. Людина є творцем своєї долі. "Кожна людина є, у певному сенсі, художник свого власного життя, черпаючи силу та натхнення у собі самому" [20]. Історію творять особистості. Примусова робота не може бути творчою. Виходить, що нове суспільство, використовуючи примусову працю, позбавляється джерел розвитку.

С.М.Булгаков поряд з такими представниками новітньої історичної школи, як В.Зомбарт та М.Вебер, надає великого значення психології у житті суспільства. На його переконання, дух часу – це історична реальність, яка є психологічним феноменом. Кожній епохи притаманний свій господарський дух. Вона формує особливий тип "економічної людини". Дослідження економічну систему суспільства у відриві від духовної атмосфери епохи може привести до **логічного фетишизму**. Життя людини не стільки логічне, скільки алогічне.

Звільнившись від догм однієї філософської школи під назвою марксизм, С.М.Булгаков прийшов під знамена іншої філософської школи і до інших догм, що засвідчувало про незмінність його світоглядних принципів. Йому не могло спастись на думку, що філософія як методологія пізнання вичерпала себе в економічних дослідженнях і що до них слід залучити методи інших наук, як суспільних, так і природничих.

Кожен із провідних представників "легального марксизму" – це перш за все особистість, якою можна пишатися і яка зміцнює авторитет країни у світі. Вбираючи у себе аристократизм духу, глибокі знання та спираючись на культурну спадщину минулого, вони своїм творчим потенціалом були на голову вище за своїх опонентів – ортодоксальних марксистів (більшовиків). Але, незважаючи на це, ідейну боротьбу за народ "легальні марксисты" програли, бо не змогли донести свої ідеї доступною мовою. У цьому полягає їх трагізм, трагізм російської інтелігенції і трагізм усього російського народу.

Після проведення в Росії соціалістичної революції і перших практичних кроків розбудови нового суспільного устрою в центрі уваги громадськості знову постала проблема господарювання, яка набуває ідеологічного забарвлення. В нових історичних умовах у публічних дискусіях з'ясовувалась уже не абстрактна модель господарювання, яка повинна забезпечити розвиток суспільства, а переваги соціалістичного господарювання над капіталістичним. Якщо ортодоксальні марксисты в Росії сліпо вірили в те, що соціалістичне господарювання представляє – це вищий тип організації, то їх опоненти були протилежної думки. Серед опонентів опинився такий яскравий російський економіст, як Б.Д.Бруцкус, якого без перебільшення можна вважати послідовником М.І.Тугана-Барановського.

Одним із аргументів опонентів, які критично оцінювали досягнення Радянської влади, полягав у тому, що, відкинувши ринкові регулятори капіталістичного господарства, соціалістичне господарство натомість нічого не дало. Відсутність цінового механізму, який би координував діяльність окремих господарств, унеможливило збалансований розвиток економіки. Це стає підставою для твердження, що соціалістичне господарство – це господарство натуральне.

Суттєвим недоліком соціалістичного господарства стає зрощення економіки з політикою, що привело до політизації господарського життя. Пріоритет політики над економікою привів до масового ошукування громадян з боку Радянської влади, бо її наміри видавались за реальні справи. Так, замість отриманої свободи, під гаслами якої здійснювалась соціалістична революція в Росії, відбулося обмеження її. Це стосується прояву ініціативи, свободи споживання, свободи праці. Позбавлення економічної свободи привело до втрати і політичної свободи. На пере-

конання Б.Д.Бруцкуса, **"соціалістичний устрій є міраж, у гонитві за яким можна прийти не в обітовану землю, а в долину смерті"** [21].

Найбільшого руйнування в перші роки соціалістичного будівництва зазнало сільське господарство Росії, бо відбулося розпилення виробництва, яке опинилось у руках дрібних виробників. Кооперація, на яку так розраховували "легальні марксист", не сприяла виникненню колективних господарств. Досвід від діяльності колгоспів теж не дав нічого позитивного. Залишилось одне – створювати на селі державні господарства, для яких метою стає не зростання продуктивності праці, а відбування повинності, бо заробітна плата не залежала від кінцевого результату.

Прогноз, представлений Б.Д.Бруцкусом на початку розбудови соціалістичного суспільства в Росії, виявився пророчим. Життя довело, що не можна руйнувати цінності, на яких тримається людська цивілізація, та займатись нескінченними соціальними експериментами.

Література

1. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. – М., 1990. – С. 83.
2. Див.: Вебер М. Национальное государство и народнохозяйственная политика (1895); Зиммель П. Философия труда (1900).
3. Туган-Барановский М. И. Теоретические основы марксизма / М. И. Туган-Барановский. – М., 2003. – С. 86.
4. Там само. – С. 73.
5. Там само. – С. 84.
6. Там само. – С. 84.
7. Там само. – С. 95.
8. Див.: Бердяев Н. А. Царство Духа и царство Кесаря / Н. А. Бердяев. – М., 1995.
9. Булгаков С.Н. Философия хозяйства / С. Н. Булгаков. – М., 1993. – С. 3.
10. Там само. – С. 4.
11. Там само. – С. 3.
12. Там само. – С. 14.
13. Там само. – С. 20.
14. Там само. – С. 21.
15. Там само. – С. 22.
16. Там само. – С. 58.
17. Там само. – С. 52.
18. Там само. – С. 72.

19. Там само. – С. 85.
20. Там само. – С. 119.
21. Див.: Бруцкус Б. Д. Социалистическое хозяйство. Теоретические мысли по поводу русского опыта / Б. Д. Бруцкус. – М., 1923.
Пахомова Т.М., Мошко В.В., Гудзинський О.Д.

ОБЛІКОВА ПОЛІТИКА – КОНСТИТУЦІЯ ФІНАНСОВОГО ОБЛІКУ ПІДПРИЄМСТВА

Чому виникла потреба у розробці спеціального регламенту підприємства під назвою "облікова політика"? Щоб відповісти на це питання, потрібно згадати основну тієї суспільної системи, від якої відмовилися у 1991 р. Для соціалістичної системи господарювання характерним був високий рівень усупільнення засобів виробництва. Майже 100% суспільного виробництва належало державі, яка виступала власником майна підприємств. Саме тому держава встановила єдиний порядок обліку незалежно від масштабів, галузей економіки та інших факторів діяльності підприємства. Держава розробляла правила ведення обліку майна (діяли тисячі положень та інструкцій, які до найменших дрібниць регламентували облік та звітність), оскільки був господар – міністерства і відомства, яким підпорядковувалися всі підприємства без винятку. За таких умов не було потреби складати регламенти з обліку та звітності окремими підприємствами.

У ринковій економіці з'явилися незалежні від держави підприємства – приватні, колективні, спільні, акціонерні товариства тощо. Для окремих підприємств характерною є підприємницька діяльність, яка пов'язана з новаторством, пошуком незайнятих ніш на ринку, орієнтацією на ефективність роботи і якість, нестандартністю підходів до справи і ризиком, інформованістю щодо дії внутрішніх і зовнішніх факторів на бізнес, постійним спостереженням за конкурентами та іншими факторами,

В таких умовах необхідною стає розробка моделі обліку, яка забезпечує інформацію про діяльність підприємства не лише для зовнішніх користувачів, але в першу чергу, для внутрішнього менеджменту. Обсяг інформації визначає законодавець за допомогою стандартного набору фінансової звітності та правил її складання, що зафіксовані у стандартах. Це необхідно для того, щоб держава могла контролювати податки до бюджету.

Що стосується тієї частини інформації, що використовується у системі менеджменту, то підприємства самі встановлюють її обсяг та методи збору.

Облікова політика потрібна для того, щоб у межах, дозволених стандартами, вибрати варіант організації, методики і технології обробки

даних та отримати необхідну інформацію для потреб зовнішніх і внутрішніх користувачів.

Облікова політика являє собою регламент (збірник правил), за яким бухгалтерія здійснює фінансовий й управлінський облік та контролінг.

Правила обліку не повинні протирічити затвердженим стандартам, але керівник і головний бухгалтер мають право вибору варіанта відображення операцій у відповідності з тим чи іншим стандартом.

Облікова політика детально регламентує питання методології, організації, технології та інших важливих питань обліку, а у міру змін, які відбуваються у внутрішньому чи зовнішньому середовищі підприємства, вносяться відповідні зміни в регламент.

Для розуміння ролі та значення такого об'єкта, як "облікова політика", потрібно з'ясувати її сутність. Поняття "сутності" відбиває сенс існування цього об'єкта, розкриває те, чим облікова політика є сама по собі, чим вона відрізняється від інших об'єктів, як вона змінюється залежно від впливу тих чи інших обставин.

Сутність існує як реальність об'єктів матеріального світу через пізнання властивостей, як відображення їх у процесі пізнання. Пізнану сутність використовують для зворотного впливу на реальний світ з метою його перетворення в бажаному для людини напрямі.

Сутність облікової політики відображає сукупність глибинних зв'язків, відношень, внутрішньої структури, які формуються в процесі розвитку системи обліку.

Облік як система має мету, завдання, функції, структуру, методи дослідження процесу господарської діяльності та фінансових результатів. У міру того, як розвивається підприємство, обов'язково змінюється система обліку. В ній народжуються нові елементи і відмирають застарілі.

Сутність облікової політики полягає в усвідомленні людьми моделі системи обліку, яка адекватно описує і відбиває в інформаційному просторі явища і процеси господарської діяльності підприємства.

На облікову політику впливає соціокультурне середовище, в якому функціонує національна економіка, а також рівень підготовки менеджменту підприємства. Під соціокультурним середовищем розуміють оточення, в якому здійснюється бізнес, зокрема правове поле, захист економічних, професійних, соціальних інтересів, консалтингова й аудиторська діяльність, інформатизація суспільства, навчання та перепідготовка кадрів тощо.

Пізнання сутності можливе лише на основі абстрактного мислення і створення теорії досліджуваного явища. Облікова політика являє собою якісний стрибок від безпосереднього сприйняття системи обліку до раціонального ступеня її пізнання, пов'язаного з розкриттям головних і

визначальних елементів і зв'язків між ними, з формулюванням законів функціонування і розвитку обліку. Сутність у процесі пізнання переходить від зовнішньої констатації окремих елементів обліку до пояснення і розкриття причин і основ функціонування системи в цілому.

Сутність може вважатися пізною, якщо стали відомі причини виникнення і джерела розвитку досліджуваного об'єкта.

Облікова політика стає необхідною тільки в ринковому середовищі, коли підприємства отримали економічну свободу. Використовуючи систему факторів виробництва, до яких належать працівники, засоби праці, предмети праці, сили природи, наукові досягнення, форми і методи організації виробництва та інформація, підприємства створюють готовий продукт для обміну.

Підприємницька діяльність передбачає виконання таких робіт для забезпечення існування підприємства:

- ✓ обмін діяльністю між конкуруючими суб'єктами;
- ✓ досягнення своїх інтересів у результаті обліку;
- ✓ укладання вигідних договорів;
- ✓ ризик заради досягнення вигод;
- ✓ визначення пріоритетів та підпорядкування їм логіки ділового спілкування;
- ✓ отримання інформації про витрати і доходи;
- ✓ визначення ефективності споживання ресурсів та перебігу процесів господарської діяльності та ін.

Підприємницька діяльність вимагає відповідної системи управління, основні функції якої полягають у плануванні, організації та координації роботи, розробці методів стимулювання з врахуванням мотивації до праці, а також контролі багатогранної діяльності підприємства. Блок контролю у системі управління представлений такими підсистемами, як облік, аналіз, ревізія, внутрішній та зовнішній аудит, діагностування діяльності підприємства тощо.

Контроль здійснюють на основі планових чи прогнозованих показників і фактичних значень цих показників. Порівняння планових і фактичних значень економічних показників об'єктів спостереження показує відхилення від бажаного стану об'єкта контролю. Облік сам по собі не виконує функції контролю, він лише забезпечує збір та обробку даних про фактичний стан об'єкта спостереження. Облік здійснює сервісну функцію для системи управління. Облік може виконувати аналітичну роботу, виділяючи фактори впливу на відхилення фактичних значень економічних показників від запланованих, але прийняття рішень завжди залишається функцією апарату управління.

Завдання обліку полягає у забезпеченні інформації для управління, а система управління аналізує її та приймає управлінські рішення.

Система управління ставить мету і завдання перед обліком щодо обсягу, якості, терміновості подання інформації про об'єкти контролю, а система обліку передає оброблені дані за наперед визначеною програмою їх збору в систему управління.

Проблеми контролю виникають у системі менеджменту, який вимагає інформації для оцінки й аналізу певних ситуацій. Для менеджерів інформація – це щоденний хліб, оскільки управлінські рішення приймаються на основі фактів, а не інтуїції.

Інформацію характеризують різнобічно, оскільки вона дає можливість вирішити такі питання:

- ✓ зняти ступінь невизначеності (ентропію) будь-яких речей, явищ чи процесів;

- ✓ пізнати навколишній світ; творити уяву про природу і суспільство; зрозуміти структуру явищ і процесів й упорядкувати їх; вивчати причини різноманітності речей;

- ✓ пізнати закономірності інформації та її властивості в процесах збирання, обробки, нагромадження, зберігання, переробки, використання тощо;

- ✓ зрозуміти, що інформація – це знання, на основі якого можна орієнтуватися у складному середовищі, використовуючи його для активних дій та управління;

- ✓ вивчати на основі здобутої інформації (знань, повідомлень, відомостей) процеси в економічній діяльності підприємства.

Інформація – це дані про будь-що, знання, виражені сигналами і повідомленнями, на основі яких можна прийняти рішення.

Бухгалтерам потрібно зрозуміти те, що їх робота пов'язана з виробництвом інформації. Особливість інформації полягає в тому, що вона є породженням матерії, але не відноситься ні до матерії, ні до енергії. У кібернетичному сенсі інформація – це відображення одного об'єкта в іншому, яке використовують для управлінського впливу на об'єкт.

Структура повідомлень, які формують бухгалтери, їх сенс та практична цінність повинні завжди орієнтуватися на певних користувачів. Без знання потреб системи управління в інформації та запитів конкретних менеджерів на необхідний для них обсяг і структуру даних важко уявити процес управління.

Обмін інформацією здійснюється не взагалі між будь-якими об'єктами, а лише з тими із них, які являють систему з певним рівнем організованості.

Цільова функція інформації або її практична цінність полягає у можливості впливати на процеси управління, на відповідну цілям управління поведінку людей.

Саме в цьому вбачається корисність інформації.

Цінність інформації можна визначити двома шляхами:

- ✓ сумою втрат, які вдалося попередити завдяки інформації;
- ✓ розміром витрат на отримання необхідної інформації.

Управління завжди пов'язане зі зміною стану об'єкта, системи чи процесу, яке призводить до досягнення поставленої мети.

Однією з основних умов ефективності управління вважають безперервність контролю за станом об'єктів і процесів, що управляються. Система обліку повинна ділитися на окремі підсистеми для того, щоб у кожній з них оброблялася інформація диференційовано:

- ✓ підсистема фінансового обліку – для складання фінансової звітності, яка дає можливість контролювати фінансовий стан підприємства;
- ✓ підсистема управлінського обліку – для оперативного контролю використання ресурсів і перебігу процесів з метою цілеспрямованого впливу на об'єкти і процеси;
- ✓ підсистема контролінгу – для збору й аналізу інформації стратегічного характеру з метою контролю показників внутрішнього і зовнішнього середовища та адаптації підприємства до змін у ньому.

Облікова політика здійснюється таким чином, щоб на основі певної методики збору й обробки даних забезпечити потреби менеджменту в достатній, оперативній, релевантній інформації для прийняття рішень. Зміст облікової політики являє собою внутрішній регламент з методології, організації та методики ведення фінансового й управлінського обліку, а також контролінгу на окремому підприємстві.

Такий регламент необхідний для зведення різномірних нормативних актів, що стосуються ведення обліку, в єдину систему з погодженням вибраного варіанта облікових процедур з користувачами інформації.

Облікова політика – це конституція підприємства, яка передбачає права та обов'язки системи обліку з приводу формування інформаційних ресурсів для менеджерів.

Наявність облікової політики як творчого документа з регламентації обліку, дозволяє ознайомитися з порядком організації та ведення облікового процесу будь-якій особі. Цей документ дає можливість бухгалтерам при зміні місця роботи адаптуватися до іншого варіанта обліку, виявити особливості облікового процесу при ревізії, аудиті, перевірках стану обліку та звітності на підприємстві.

Документ з назвою "Облікова політика" затверджується наказом керівника підприємства. Облікова політика додається до наказу. Цей документ містить детальні дані щодо *загальних питань* (відомості про підприємство: дата утворення і реєстрація, організаційно-правова форма, форма власності, підрозділи на самостійному балансі, види діяльності, кількість працівників, основні засоби тощо).

Далі наводяться розділи.

Організація обліку (бухгалтерія, її склад, функції, структура видів діяльності, форма обліку, розробка робочого плану рахунків, створення інвентаризаційних комісій, графіки документообігу, організація управлінського обліку, організація контролінгу, список матеріально відповідальних осіб, забезпечення збереження комерційної таємниці тощо).

Методологія обліку (принципи фінансового, управлінського обліку та контролінгу, порядок забезпечення збору даних, способи обробки даних, використання способів та процедур отримання інформації та ін.).

Технологія обліку (методика обліку об'єктів спостереження та розробка робочих інструкцій, використання реєстрів синтетичного й аналітичного обліку, технологія перетворення даних на інформацію, отримання інформації та методи передачі для користувачів та ін.).

Інші питання (відповідальні за облікову політику, за складання звітності, за збереження комерційної таємниці, за порушення порядку складання документів та реєстрів обліку, внесення змін в облікову політику, порядок використання чистого прибутку, підвищення кваліфікації бухгалтерів, оснащення бухгалтерів технічними засобами обліку, нові методи обліку, наукова організація праці та ін.).

За змістом облікова політика – це проект організації, методики і технології обліку обсягом 50–200 сторінок тексту. До основного тексту додаються додатки. Як додатки можуть наводитися форми документів, якими оформляються факти господарської діяльності, робочий план з детальним позначенням рахунків синтетичного й аналітичного обліку будь-якого порядку, списки відповідальних осіб тощо.

Література

1. Боярко Н. Облікова політика підприємства / Н. Боярко // Бухгалтерія в сільському господарстві. – 2006. – № 18. – С. 18–20.
2. Бухгалтерський облік у сільському господарстві : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів спеціальності 7.050106 "Облік і аудит" / [за ред. Ф. Ф. Бутинця та к.е.н., доц. М. М. Коцупатрого]. – Житомир : ПП "Рута", 2003. – 512 с.
3. Бутинець Ф. Ф. Організація бухгалтерського обліку : підручник для студентів спеціальності 7.050106 "Облік і аудит" вищих навчальних закладів / Ф. Ф. Бутинець, О. П. Войналович, І. Л. Томашевська ; за ред. д. е. н., проф., заслуженого діяча науки і техніки України Ф. Ф. Бутинця. – [4-е вид., доп. і перероб.]. – Житомир : ПП "Рута", 2005. – 528 с.
4. Войтенко Т. Облікова політика підприємства: стратегія підприємства / Т. Войтенко // Податки та бухгалтерський облік. – 2006. – № 1–2. – С. 5–23.

5. Деревій В. Облікова політика в Україні: реалії та перспективи / В. Деревій, Н. Мельник // Бухгалтерський облік і аудит. – 2007. – № 2. – С. 64–66.

6. Дерев'яненко С. Формування облікової політики / С. Дерев'яненко // Бухгалтерія в сільському господарстві. – 2008. – № 12. – С. 2–10.

7. Дроздова Т. Облікова політика підприємства: структура, формування, зміна / Т. Дроздова // Все про бухгалтерський облік. – 2009. – № 8. – С. 52–55.

8. Житній П. Системний аспект облікової політики / П. Житній // Бухгалтерський облік і аудит. – 2008. – № 1. – С. 62–65.

9. Костенко Н. Політика підприємства щодо обліку / Н. Костенко // Податки та бухгалтерський облік. – 2008. – № 3. – С. 4–40.

10. Рузмайкіна І. В. Формування облікової політики підприємства: принципи, проблемні питання, критерії оцінки варіантів / І. В. Рузмайкіна / І. В. Рузмайкіна // Формування ринкових відносин в Україні. – 2009. – № 8. – С. 32–38.

11. Сторожук О. Тенденції розвитку і проблеми реформування облікової політики / О. Сторожук // Вісник податкової служби в Україні. – 2007. – № 26. – С. 58–60.

Гудзинський О.Д., Пахомова Т.М., Мошко В.А.

ВІДКРИТИЙ УРОК У ВИКЛАДАЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

На сучасному етапі освіта стоїть перед новими вимогами. Розвиток швидких соціальних змін випереджує розвиток освіти. Перш за все з такою проблемою стикаються викладачі та студенти. Формування викладача як фахівця здійснюється в процесі навчання та підготовки і є довгим шляхом. Щоб прискорити цей процес, створюються і проводяться відкриті уроки. Це дає можливість усім зацікавленим студентам та викладачам бути на одному рівні як фахівцям, вчитися один у одного та робити спільні обговорення. Крім цього, це дає можливість отримати розуміння системи навчання, особливості вікових категорій навчальних груп. Одночасно йде мова про практично орієнтовану, індивідуальну, самоорганізуючу освіту, тому що викладач організовує відкриті уроки, виходячи зі своїх потреб. Отже, відкриті уроки покращують якість знань, оскільки спостереження та оцінка відкритих уроків завжди поєднує навчальні та пізнавальні процеси. Мова йде про відкриті уроки не як про одноразовий захід, а як про багаторазову та довгострокову спільну роботу.

Колегіальний відкритий урок відбувається тоді, коли колеги, що викладають той самий предмет чи інший не досить знайомий предмет,

беруть участь як гості у таких заходах і у кінці спостереження роблять відгуки. Це дає можливість обмінюватися досвідом та інноваціями у викладацькій діяльності. Колегіальний відкритий урок – це процедура, у якій стоїть попереду особистий, професійний розвиток. Професійний розвиток у викладанні може підтримуватися шляхом відвідування курсів підвищення кваліфікації. Відвідування відкритого заняття пропонує ще більше: можливість навчитися обом сторонам – як викладачу, так і гостю – відкритого заняття.

Кожне відкрите заняття припускає, що як мінімум два викладача готові один з одними проводити відкрите заняття. Таке відкрите заняття готується, планується та оцінюється разом. При цьому разом обговорюються питання, що важливі викладачу, який відвідує відкрите заняття, та викладачу, який проводить це заняття.

У межах цього попереднього обговорення вирішуються головні завдання спостереження для викладача, як-от: "Що я хочу отримати від відвідування заняття?", "Чого я хочу там навчитися". Викладач, що проводить це заняття, обговорює питання: "Що я хочу показати на відкритому занятті?", "Про що б я хотів отримати відгуки?", "Які питання для спостереження я поставив би колегам?", "Які питання я хотів би обговорити при оцінці відкритого заняття?" тощо.

Таким чином, після обговорення мета проведення відкритого заняття для обох сторін буде прозора та зрозуміла.

Після обговорення складається лист оцінки та спостереження, відкритого заняття, що дає повний перелік моментів, на які потрібно звернути увагу при спостереженні.

При організації та проведенні відкритого заняття звертають увагу на те, щоб заняття, як правило, проводилося в середині навчального процесу, щоб цих занять було не менше двох, колег, що відвідують відкрите заняття, теж було не менше двох осіб. Викладач повинен заздалегідь повідомити про цей захід та узгодити питання спостереження відкритого уроку.

Наше сприйняття не є загальним та нейтральним. На основі нашого особистого сприйняття та відповідної ситуації ми спостерігаємо тільки часткового вибрані аспекти. Також спостереження пов'язані з системою оцінки та відчуття особи, що спостерігає. Тому потрібно, щоб перелік критеріїв спостереження був запропонований і викладачем, який проводить відкрите заняття, і викладачами, що спостерігають його. Під час проведення відкритого уроку робляться нотатки спостереження, що є основою для відгуків та самоаналізу. Після кожного відкритого заняття проводяться спільні обговорення та оцінюється змістовність заняття та компетентність викладача.

При обговоренні отримують відгуки до основних пунктів спостереження. В основному, відгуки роблять для того, щоб показати, яким

чином була здійснена організація навчальної роботи та як були досягнуті цілі навчання.

Обговорення вимагає ретельної підготовки. Нотатки спостереження потрібно узагальнити. Тому доцільно не проводити обговорення відразу ж після заняття, а провести його протягом тижня, щоб був час на підготовку та пам'ять була ще свіжою.

Суть відгуків зводиться до того, що викладач, який відвідує відкрите заняття, ставить себе на місце студента і дає рекомендації викладачу, щоб підштовхнути його на нові ідеї або дати можливість задуматися про те, що відбувається. До відгуків відносяться також пропозиції, що виходять з особистого досвіду викладача.

Після отримання відгуків викладач разом із колегами створює список спільних сторін у проведеному відкритому уроці та визначає слабкі місця, над якими йому потрібно працювати.

При складанні відгуків після спостереження відкритого уроку особливо важливі так звані "правила гри".

Відкрите заняття – це один із головних показників забезпечення якості навчання. Його проведення цілком залежить від ініціативи викладача та вказує на його бажання постійного професійного удосконалення на базі самооцінки та самоаналізу.

Викладач, що відвідує відкрите заняття, повинен добирати слова, щоб охарактеризувати результати спостереження, а викладач, який проводить заняття, повинен уміти вислухати, якщо потрібно, – занотувати зауваження, а не перебивати промову колеги вибаченнями та виправданнями.

Гудзинський О.Д., Пахомова Т.М., Мошко В.А.

ОБЛІКОВА ПОЛІТИКА ЯК ОСНОВА УДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ФІНАНСОВОГО ОБЛІКУ

Саме словосполучення "*облікова політика*" для більшості працівників бухгалтерського корпусу України залишається маловідомим до цього часу, хоча окремі його елементи використовуються в практичній діяльності, а в перспективі воно повинно бути таким же вживаним, як, наприклад, термін "*рахунок*".

Облікова політика є комплексом таких елементів бухгалтерського обліку, які забезпечують правдивість і зрозумілість інформації про фінансовий стан підприємства і його зміну за певний період. При цьому елементи бухгалтерського циклу допускають вибір альтернатив (наприклад, нарахування зносу малоцінних і швидкозношуваних предметів, оцінка матеріалів). Важливим моментом повинно бути розкриття облікової

політики в спеціальній формі, що додається до фінансової звітності та показує, які методи та прийоми використані при оцінці активів і пасивів, як вони вплинули на фінансовий результат.

Успішність роботи підприємства визначається балансовим прибутком, а ефективність його використання характеризується даними про розподіл, тому фінансовий результат є тією категорією, яка найбільшою мірою цікавить інвестора, бо здійснювати капіталовкладення доцільно тільки в прибутковий бізнес.

Облікова політика спрямовується на забезпечення точності та правдивості показника прибутку, хоча його величина буде залежати від альтернативних оцінок активів і пасивів. Методи оцінки статей балансу пояснюються в додатках до форм звітності або в спеціальній формі під назвою "*облікова політика*", що дозволяє потенційному інвестору оцінити можливості фірми і зробити висновок щодо ступеня безпечності вкладення капіталу в розвиток даного підприємства.

Захист прав інвесторів та кредиторів, усунення можливих зловживань з їх капіталом робить актуальною проблемною процес регламентації відображення в балансі реальних сум активів і пасивів. Оскільки фінансовий облік забезпечує інформацію про фінансовий стан підприємства, то він і стає об'єктом регламентації з боку держави.

Регламентація бухгалтерського обліку необхідна через те, що сам по собі ринок капіталів неспроможний дати оптимальну оцінку інформації та забезпечити інтереси інвесторів, тому держава регламентує обсяг і зміст фінансової звітності і зобов'язує підприємства дотримуватися стандартів обліку, засвідчити правильність ведення обліку аудиторськими організаціями та публікувати фінансову звітність у пресі.

Важливим аргументом на користь регламентації обліку є забезпечення співставності фінансових звітів за єдиними правилами їх складання.

Облікова політика повинна розроблятися на основі наукових досліджень з проблем бухгалтерського обліку, а тому державні органи, що відповідальні за її формування, повинні користуватися не лише інтересами наповнення бюджету, але й інтересами бізнесу, економічним та соціальним благополуччям суспільства. Політичний фактор повинен враховуватися при розробці облікової політики, але пріоритет необхідно надати теоретичним дослідженням облікової системи.

Фінансовий облік є найбільш важливою частиною системи бухгалтерського обліку і займає центральне місце серед дисциплін облікового циклу. Під фінансовим обліком розуміють упорядковану і регламентовану систему збирання, вимірювання, обробки і передавання інформації про господарюючий суб'єкт користувачам для прийняття управлінських рішень. Ця інформація стосується стану та руху майна, розрахунків, зобов'язань, власних коштів та фінансових результатів.

Фінансовий облік зобов'язані вести всі підприємства, організації і установи незалежно від форм власності, розмірів, видів діяльності.

Організація фінансового обліку зводиться до таких основних видів робіт:

- ✓ своєчасне, повне, достовірне, безперервне відображення всіх фактів господарської діяльності, які були здійснені на підприємстві;
- ✓ обробка даних за допомогою відповідних процедур, прийомів та способів відповідно до вихідної інформації;
- ✓ складання на основі отриманого масиву обробленої інформації зафіксованої в первинних документах і реєстрах балансу і фінансової звітності та подачі їх зацікавленим користувачам.

Фінансовий облік та звітність регламентується державою за допомогою нормативних актів та стандартів. Інформація фінансового обліку, яка не становить комерційної таємниці, надається внутрішнім та зовнішнім споживачам – податковій службі, банкам, інвесторам, постачальникам, акціонерам та іншим зацікавленим юридичним та фізичним особам.

З метою зменшення ризику всіх зацікавлених осіб при вкладанні капіталу в розвиток підприємства фінансова звітність, на підставі якої приймається рішення про інвестування, підлягає обов'язковій перевірці та підтвердженню незалежним аудитором.

Організація фінансового обліку передбачає вирішення таких принципово важливих питань:

- ✓ розробка концепції облікової політики підприємства;
- ✓ межі застосування фінансового обліку.

Від вирішення цих питань залежить структура та якість обліку, урахування запитів управлінської системи і функціонування інформаційної системи підприємства.

Під концепцією облікової політики автор розуміє процес регламентації облікового циклу, оцінки активів і пасивів підприємства, збору і обробки даних про фінансово-господарську діяльність, підготовку інформації про підприємство, яка корисна для прийняття управлінських рішень щодо розподілу та ефективного використання наявних ресурсів і отримання результатної інформації в межах фінансового обліку. Дані фінансового обліку призначені для таких категорій споживачів:

- ✓ зовнішніх щодо підприємства або які не беруть рішення в управлінні ним;
- ✓ осіб, що вклали свій капітал в активи підприємства.

Фізичні та юридичні особи, які бажають вкласти свої ресурси в той чи інший бізнес, повинні керуватись у своїх діях фінансовою звітністю підприємства. Фінансовий облік забезпечує інформацією про фінансовий стан підприємства, а її правильність та достовірність підтверджується аудитором.

Рівень розвитку бухгалтерського обліку (в даному разі фінансового) визначається середовищем, у якому функціонує підприємство. При цьому важливе значення для структури має історія країни, шкала цінностей, політична система, традиції і навички управлінської системи, досвід та інші фактори.

Рівень розвитку обліку є об'єктивним процесом і залежить значною мірою від політичного фактора. Так, облік у *США* та *Англії* орієнтується на відображення інформації про капітал, який залучається фірмами від фізичних осіб. Характерною особливістю цих країн є те, що зростає число інвесторів і кредиторів, власники компаній (інвестори) все більше відходять від управління, передаючи право управління найманим менеджерам. У таких умовах фінансовий облік є основним джерелом даних про справи у бізнесі, фіксуючи в спеціальних фінансових звітах інформацію для контролю за ефективністю використання ресурсів і оцінки фінансового стану. Ось чому фінансові звіти досить аналітичні, а фінансовий результат є характерною ознакою ефективності роботи управлінського персоналу та метою фінансового обліку.

Для *Швейцарії*, *Німеччини*, *Японії*, *країн Західної Європи* характерним є те, що фінансова політика визначається обмеженою кількістю великих банків, облік характеризується консерватизмом (обережністю) в оцінці активів, незначною кількістю кредиторів (*зокрема банків*). Інформація про фірми подається в менш деталізованому вигляді, ніж у *США*. У *Франції* та *Швеції* облік орієнтується на потреби державних планових органів, використовуючи уніфіковані стандарти з обліку і звітності.

Вибір моделі розвитку обліку та організація фінансового обліку на підприємствах України залежить від впливу таких основних факторів:

- ✓ тип кредиторів та інвесторів (фізичні, юридичні особи, банки, державні органи та ін.);
- ✓ число фізичних та юридичних осіб, залучених до інвестування;
- ✓ участь інвесторів в управлінні бізнесом;
- ✓ розвиток ринку цінних паперів;
- ✓ участь у міжнародному бізнесі.

А поки що в Україні фінансовий облік знаходиться під впливом податкового законодавства і орієнтується, в основному, на фіскальну політику держави. Як наслідок цього він останніми роками не розвивається в методологічному відношенні, зокрема не орієнтується на потреби управлінської системи, що знижує його роль в управлінні виробництвом та стимулює створення паралельної системи на даних оперативного обліку для задоволення потреб управління. Існування паралельної системи робить облік дорогим та неефективним. Введення податкового обліку з 1997 р. ще більше ускладнює систему обліку.

Облік потрібно вивести з-під фактичної диктатури державної податкової служби і надати можливість розвиватись йому під егідою незалежної професійної організації бухгалтерів. Відомо, що завдання податкової служби полягає в акумулюванні податків, а не у втручанні в процес створення системи обліку. Підпорядкування системи обліку податковій службі до 1999 р. породило негативні наслідки – погіршення системи обліку в цілому, застійні явища в наукових дослідженнях з проблем обліку, зокрема його контрольних та інформаційних функцій, оперативності, аналітичності, розробки раціональних процедур обробки інформації та ін. При формуванні нової системи обліку необхідно врахувати соціально-економічні відносини між країнами. Вхідження України в співдружність країн Європи вимагає пристосування системи обліку до міжнародних систем, а це означає наявність зусиль і доцільність активізації наукових розробок, спрямованих на уніфікацію національних облікових систем. Значна роль у цьому належить упровадженню у практику міжнародних бухгалтерських стандартів. Не всі відмінності в обліку можна пояснити особливостями соціально-економічного середовища країни. Облік у межах України розвивався і розвивається досить повільно і є консервативним, в розумінні його непристосованості до ринкових умов. Інтеграція країн Європи та інших континентів у економічній сфері вимагає уніфікації системи обліку, а це означає, що по можливості необхідно виключати особливості національних систем обліку, які не можуть бути пояснені впливом соціально-економічних факторів. Загалом, Україна може вибирати один з альтернативних шляхів подальшого розвитку фінансового обліку – на основі кодексу спеціальних законів та інших нормативних актів або на основі законодавства загальноправової орієнтації. Перший шлях передбачає розробку жорстких законів детермінованого характеру (Франція, Німеччина), якими узаконюється те, що слід виконувати в обов'язковому порядку. Стандарти її у цьому разі розглядаються як закон.

Другий шлях обмежується лише законами загального права, в яких зазначено, чого слід уникати. Закони не вказують жорстких норм та меж обліку, тому бухгалтери мають свободу дій (США, Англія).

Вирішення питання про вибір кращого шляху розвитку для нашої держави повинно залишатись за науковцями після всебічного теоретичного обґрунтування. Автор вважає, що теоретичне регламентування ведення фінансового обліку було характерним для минулого часу, а зараз є можливість вибору. Зрозуміло, що традиціоналісти виступають за перший шлях розвитку обліку, а новатори – за другий, хоча він вимагає великих змін у звичайній для нас системі. І все ж для нашої країни, яка не має досвіду співпраці в умовах демократії, перший шлях розвитку системи бухгалтерського обліку більш імовірний.

У країнах з системою бухгалтерського обліку, яка регулюється законодавством, облікові процедури досить деталізовані і регламентовані відповідними законодавчими актами та відрізняються консерватизмом, а інші – використовують досить гнучкі системи обліку, які порівняно швидко реагують на новації, викликані зміною економічної політики.

Системи обліку відрізняються за їх значенням у суспільстві та орієнтацією на інвесторів, банки, кредиторів, планові органи, що обумовлено економічним розвитком країни, управління, фінансової системи, підготовки кадрів бухгалтерів, наукових досліджень та ін.

Всі аспекти розвитку системи обліку повинні цілеспрямовано формуватися державними органами і знаходити своє вираження в обліковій політиці. Облікова політика може складатися з двох рівнів:

- ✓ політика державних органів щодо розвитку системи обліку (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів);

- ✓ політика окремого підприємства із забезпечення надійної фінансової звітності.

На державному рівні облікова політика формується через урядові структури й оформляється у вигляді законів про облік, аудит, звітність. Облікова політика втілюється через Програму реформування обліку, яка містить заходи з переходу системи обліку України на міжнародні стандарти, поділ єдиної системи на підсистеми, визначення моделі обліку (англо-саксонська чи континентальна), рівень регламентації обліку, компетентні органи щодо регулювання обліку в країні та інші нормативні акти загальнодержавної ваги.

На першому рівні облікова політика включає в себе такі елементи:

- ✓ визнання країною міжнародних бухгалтерських стандартів та впровадження їх у національну систему обліку;

- ✓ вирішення питання щодо рівня регламентації обліку;

- ✓ розробка національного плану рахунків чи його відсутність;

- ✓ розробка та затвердження форм звітності;

- ✓ методологічне та організаційне керівництво системою обліку в країні;

- ✓ сприяння підготовці кадрів та розвиток наукових досліджень з обліку;

- ✓ програма книговидавання, забезпечення методичною літературою практиків-бухгалтерів;

- ✓ питання оплати праці, соціального забезпечення та ін.

На другому рівні (підприємство, об'єднання) облікова політика формується з урахуванням міжнародного бухгалтерського стандарту №1 "Пояснення порядку ведення обліку (розкриття облікової політики)".

Основними передумовами обліку є:

- ✓ безперервна діяльність (підприємство розглядається як таке, що буде працювати, не має наміру його ліквідувати чи зменшити масштаб діяльності);
- ✓ постійність (облікова політика незмінна у всіх періодах);
- ✓ нагромадження (доходи і витрати визнаються у міру їх надходження або відтворення і записуються у звітах в періоди, до яких відносяться).

Облікова політика включає в себе принципи, основи, традиції, правила, процедури, які прийняті менеджментом для підготовки і подання фінансових звітів.

Може бути застосована різна політика до одного і того ж об'єкта, при цьому треба обґрунтувати вибір та прийняти ту політику, яка найкращим чином врахує умови діяльності підприємства, правильно відображаючи його фінансовий стан та результати діяльності.

Важливе значення мають умови формування облікової політики: обережність, перевага суті над формою та матеріальність (розкриття витрат, які не вказані окремою статтею, але впливають на оцінку та рішення).

Фінансові звіти повинні включати зрозуміле і лаконічне розкриття всіх важливих напрямків облікової політики. Пояснення облікової політики повинні оформлятися окремим документом, який являє собою частину фінансових звітів.

У фінансових звітах повинні показуватись відповідні дані за попередній період з метою порівняння показників та виявлення тенденцій розвитку підприємства.

Зміни в обліковій політиці, які мають вплив на фінансову звітність у даному або наступному періоді, розкриваються разом зі вказанням причин та їх кількісного вимірювання.

Теоретичною основою облікової політики є положення теорії бухгалтерського обліку з проблем збору даних, обробки та агрегування інформації в регістрах бухгалтерського обліку, використання облікових процедур (оцінка, відображення на рахунках, ведення синтетичного та аналітичного обліку, способи виявлення та усунення помилок, правила складання балансу і форм звітності тощо).

Облікова політика підприємства розробляється на основі стандартів обліку України, у яких відображені загальні вимоги щодо методології, організації, керівництва обліком, документації, оформлення господарських операцій, оцінки майна, інвентаризації, складання звітності, оцінки статей балансу, порядку надання звітності.

Методика передбачає розробку правил та порядок ведення бухгалтерського обліку з окремих об'єктів:

- ✓ критерій розмежування між основними засобами та малоцінними і швидкозношуваними предметами;

- ✓ розробку норм амортизації та порядок нарахування амортизації і зносу основних засобів;
- ✓ вибір способу погашення вартості малоцінних і швидкозношуваних предметів;
- ✓ порядок фінансування ремонтів основних засобів;
- ✓ порядок контролю за витрачанням матеріалів у виробництві;
- ✓ порядок ведення обліку транспортних витрат та їх включення у вартість матеріалів;
- ✓ способи оцінки матеріалів і відходів;
- ✓ способи контролю відпрацьованого часу, системи і форми оплати праці;
- ✓ розробка інструкцій з обліку витрат на виробництво;
- ✓ порядок розподілу непрямих витрат і включення їх у собівартість продукції;
- ✓ визначення та оцінка браку у виробництві, незавершеного виробництва;
- ✓ способи оцінки готової продукції;
- ✓ способи включення у собівартість витрат майбутніх періодів;
- ✓ метод визначення виручки від реалізації;
- ✓ порядок утворення і використання фондів спеціального призначення;
- ✓ інші види робіт, що вимагають вибору відповідного варіанта обліку, розподілу, списання.

Техніка бухгалтерського обліку передбачає вибір форми ведення обліку, організації бухгалтерської служби та її взаємозв'язки з іншими службами, робочий план рахунків, технологію обробки даних тощо.

Основними елементами цієї підсистеми облікової політики є:

- ✓ план рахунків;
- ✓ форма бухгалтерського обліку (наявність реєстрів та взаємозв'язок між ними);
- ✓ технологія обробки даних (послідовність фіксації, збору, обробки інформації та записи в реєстри обліку);
- ✓ організація внутрішнього контролю;
- ✓ технологія складання звітності;
- ✓ підготовчі роботи до складання звітності;
- ✓ порядок проведення інвентаризації;
- ✓ інші види робіт.

Організація бухгалтерського обліку включає в себе такі елементи:

- ✓ положення про бухгалтерську службу;
- ✓ положення про головного бухгалтера;
- ✓ схеми документообігу;

- ✓ посадові інструкції виконавцям;
- ✓ організаційне, правове, методичне забезпечення бухгалтерської служби;
- ✓ технічне забезпечення обліку;
- ✓ наукова організація праці;
- ✓ інші види робіт з організації обліку.

Облікова політика може здійснюватися цілеспрямовано лише за умови розробки спеціального проекту, який являє собою систематизований документ, що оформляється у вигляді норм, правил і стандартів ведення обліку. Він узагальнюється в окремому регламенті (*папка, збірник*) головним бухгалтером або спеціалізованою фірмою (*консультаційна, аудиторська, бухгалтерська*).

В такому регламенті виділяються окремі розділи з методології організації обліку, в яких систематизуються відповідні стандарти. Зазначається стандарт, відповідно до якого вибрано той чи інший варіант (*спосіб, прийом*) обліку чи розподілу витрат, нарахування зносу, списання витрат та ін. При зміні стандартів, що регламентують облік, вносяться зміни в облікову політику. Розробка облікової політики дозволяє систематизувати облік, усунути можливі помилки в системі обліку, полегшити проведення аудиту, оскільки аудиторі отримують інформацію про методологію та організацію обліку безпосередньо з регламенту, затвердженого керівником підприємства.

Література

1. План рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій, затверджений наказом Міністерства фінансів України від 30.11.99 р. № 291, зі змінами та доповненнями.

16. Боярко Н. Облікова політика підприємства / Н. Боярко // Бухгалтерія в сільському господарстві. – 2006. – № 18. – С. 18–20.

17. Бухгалтерський облік у сільському господарстві : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів спеціальності 7.050106 "Облік і аудит" / [за ред. Ф. Ф. Бутинця та к.е.н., доц. М. М. Коцупатрого]. – Житомир : ПП „Рута”, 2003. – 512 с.

19. Войтенко Т. Облікова політика підприємства: стратегія підприємства / Т. Войтенко // Податки та бухгалтерський облік. – 2006. – № 1–2. – С. 15–23.

20. Деревій В. Облікова політика в Україні: реалії та перспективи / В. Деревій, Н. Мельник // Бухгалтерський облік і аудит. – 2007. – № 2. – С. 64–66.

21. Дерев'яненко С. Формування облікової політики / С. Дерев'яненко // Бухгалтерія в сільському господарстві. – 2008. – № 12. – С. 2–10.

22. Дроздова Т. Облікова політика підприємства: структура, формування, зміна // Все про бухгалтерський облік. – 2009. – № 8. – С. 52–55.
23. Житній П. Системний аспект облікової політики / П. Житній // Бухгалтерський облік і аудит. – 2008. – № 1. – С. 62–65.
24. Костенко Н. Політика підприємства щодо обліку / Н. Костенко // Податки та бухгалтерський облік. – 2008. – № 3. – С. 4–40.
26. Рузмайкіна І. В. Формування облікової політики підприємства: принципи, проблемні питання, критерії оцінки варіантів / І. В. Рузмайкіна // Формування ринкових відносин в Україні. – 2009. – № 8. – С. 32–38.
27. Сторожук О. Тенденції розвитку і проблеми реформування облікової політики / О. Сторожук // Вісник податкової служби в Україні. – 2007. – № 26. – С. 58.

ЗМІСТ

Петренко А.Г. Українська економічна ментальність.....	3
Жук А.В. Суть соціальної політики та моделі соціальних держав.....	12
Драчук Л.І. Формування духовного багатства світу школярів під час вивчення усної народної творчості.....	18
Петренко М.І. Чумацький промисел: сутність, організація, ознаки та його масштаби в Україні.....	21
Томек В.Й. Соціальні спільноти і політика.....	31
Городецька М.О. Парадокс існування фірми.....	43
Єфремов В.В. Електронні гроші: переваги та недоліки в користуванні ними.....	49
Єфремов В.В. Творчий шлях М.І.Тугана-Барановського – видатного українського економіста.....	55
Єфремов В.В. Філософія господарства як альтернативний напрямок розвитку суспільної думки в Росії на початку ХХ ст.	84
Пахомова Т.М., Мошко В.В., Гудзинський О.Д. Облікова політика – конституція фінансового обліку підприємства.....	93
Гудзинський О.Д., Пахомова Т.М., Мошко В.В. Відкритий урок у викладацькій діяльності	99
Гудзинський О.Д., Пахомова Т.М., Мошко В.В. Облікова політика як основа удосконалення методології фінансового обліку.....	101

Для нотаток

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

*Збірник наукових праць викладачів
кафедри економічної теорії та політології*

Випуск VI

**Відповідальний за випуск
ПАХОМОВА Тетяна Михайлівна**

Технічний редактор – Сливко В. П.
Верстка, макетування – Приходько Н. О.
Літературний редактор – Лісовець О. М.
Коректор – Конівненко А. М.

Підписано до друку
Гарнітура Computer Modern.
Замовлення №133

Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 7,11

Папір офсетний.
Тираж 55 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 2137 від 29.03.05 р.

(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru